

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ГЮНАЙ ФАХРАДДИН ГЫЗЫ БАГИРОВА

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ
ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ
ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016

Диссертация выполнена на кафедре стилистики английского языка
Азербайджанского университета языков.

Научный руководитель: доктор наук по филологии, профессор
Азад Яхья оглы Мамедов

Официальные
оппоненты: доктор наук по филологии, профессор
Фарман Гусан оглу Зейналов

доктор философии по филологии, доцент
Бегляр Исламхан оглу Гаджиев

Ведущая организация: Кафедра английского языка и методики
его преподавания Азербайджанского
государственного педагогического
университета

Защита состоится 09/12 _____ 2016 г. в _____ часов на
заседании Диссертационного совета Д.02.081 по защите диссертаций
на соискание ученой степени доктора наук и доктора философии в
Азербайджанском университете языков.

Адрес: AZ 1014, г. Баку, ул. Рашида Бейбутова, 134.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Азербайджанского
университета языков.

Автореферат разослан _____ 2016 г.

Ученый секретарь Диссертационного
совета Д.02.081, доктор философии
по филологии, доцент

Севда Давуд гызы Вагабова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Состояние и перспективы развития современной лингвистики определяются несколькими фундаментальными идеями, ознаменовавшими вторую половину прошлого столетия. Важнейшей из них, безусловно, является осознание необходимости изучения языка как инструмента культуры. Понимание того факта, что между действительностью и человеком стоит язык, мотивировало переход от структурализма к антропоцентризму.

В настоящее время в лингвистике существует парадигма понятий, непосредственно представляющих антропоцентрическое понимание природы языка. В первую очередь здесь следует назвать три понятия. Это антропоцентризм, когнитивизм и лингвокультурология.

Каждое из этих трех понятий актуально на концептуальном уровне. Антропоцентризм означает, что в центре внимания лингвистов находится человек или язык в преломлении через человеческое сознание. Когнитивизм рассматривает язык как последнюю ступень эпистемологической модели. Иными словами, языковые факты изучаются как результат познавательной деятельности этноса. Наконец, лингвокультурология рассматривает язык не сам по себе, а как культурное явление. Следовательно, лингвокультурология относится к языку как к созданию человека, поскольку культура – это то, что создано человеком.

Сразу же обращает на себя внимание взаимосвязь всех трех рассмотренных концептов, и все они увязываются в единое целое, так как группируются вокруг такого фундаментального понятия, как человек.

Говоря о «человеке» как основном, базовом, концепте современного языкознания, следует отдавать себе отчет в том, что речь идет не просто о человеке, а о языковой личности. Лингвистику интересует человек говорящий. Поскольку *человек говорящий* реализует себя в качестве такового в социальном пространстве, то, изучая языковую личность, мы изучаем сам язык как социальное, этно-психологическое и историко-культурное явление.

Актуальность темы исследования определяется также тем обстоятельством, что языковая личность изучается на материале художественной литературы. В данном случае художественная литература рассматривается как наиболее достоверный тип рефлексии

национального сознания, манифестирующий то явление, которое сегодня принято называть национальным менталитетом. Следует отметить, что до сих пор языковая личность не исследовалась в лингвокультурологическом аспекте ни в целом, ни, в частности, на материале художественного текста.

Степень разработанности проблематики. Говоря о теории языковой личности, следует в первую очередь назвать имена таких ученых, как Й. Вейсгербер, В.В.Виноградов, Ю.Н.Караулов, Г.И.Богин, В.В.Красных, В.А.Маслова, Ю.Е.Прохоров и некоторые другие русские ученые. Однако важно подчеркнуть, что проблематику феномена «языковой личности» можно рассматривать и в более широком контексте. В этом случае мы должны назвать имена всех тех лингвистов, которые, начиная с В. фон Гумбольдта, разрабатывали тему «человека и его духовности» в языке. Прежде всего в этом широком лингвистическом контексте следует назвать имена Э.Сепира и Б.Уорфа, А.Вежбицкой, неогумбольдтианцев и когнитивистов и вообще тех, кто стоял у истоков когнитивизма, особенно Дж.Лейкоффа и Ч.Филлмора, Л.Витгенштейна, создавшего концепцию языковой игры, лингвистов, занимающихся гендерной проблематикой, П.Грайса и других прагматиков. В целом в направлении лингвокультурологии в прошлом столетии двигалась мысль всех лингвистов, так или иначе представлявших реакцию на структурализм.

В исследованиях всех названных ученых феномен говорящей личности выдвигается на передний план. В этом состоит принципиальное отличие лингвокультурологического дискурса от структурализма. Трудно сказать, что лингвокультурология обладает своим специфическим дискурсом и метаязыком, так как сложно определить границы того и другого. Очень часто как на уровне метаязыка, так и на уровне целей и задач, лингвокультурологический дискурс пересекается с дискурсом традиционной лингвистической семантики. Поэтому приходится отметить, что не только метаязык, но и четкое определение целей и задач определению поддается с большим трудом. Конечно, очень просто сказать, что предметом лингвокультурологии является изучение языка как продукта культуры. Переходя к конкретному лингвокультурологическому анализу, мы как правило проводим обычный семантический анализ, отягощенный анализом фоновой информации.

Объектом исследования является языковая личность,

представленная в современном англоязычном художественном дискурсе.

Предметом исследования является социальная, идеологическая и культурно-историческая характеристика языковой личности.

Основная цель исследования заключается в выявлении и систематизации характеристик языковой личности в лингвокультурологическом аспекте.

Для достижения основной цели исследования были решены следующие *конкретные задачи*:

1. На основе теоретической литературы были составлены принципы проводимого исследования;
2. В лингвокультурологическом аспекте был изучен язык современной английской и американской литературы;
3. Были определены уровни дискретности текста, позволяющие определить фундаментальные характеристики языковой личности;
4. Языковые средства, характеризующие личность в англоязычном дискурсе по разным уровням, были систематизированы;
5. Результаты исследования были обобщены и представлены в виде кратких выводов.

Научная новизна исследования состоит в том, что в нем впервые феномен языковой личности изучается на материале англоязычной литературы в лингвокультурологическом аспекте; определяются уровни анализа материала; выявляются средства структуризации образа языковой личности на художественном материале.

Теоретическая значимость исследования заключается в составлении теоретических принципов изучения характеристик языковой личности в лингвокультурологическом аспекте, определении уровней дискретности текста, изучаемого в лингвокультурологическом аспекте, а также типизации характеризующих средств, описании результатов анализа и представлении их в виде теоретических тезисов.

Практическая ценность исследования. В качестве первого опыта изучения лингвокультурологических характеристик языковой личности по материалам англоязычного художественного дискурса диссертация служит основой для дальнейших исследований в этом направлении. Материалы и результаты исследования могут быть использованы при составлении общих и специальных курсов по лексикологии и фразеологии английского языка, коннотативной лингвистике, по общей семантике и лексикографии в вузах

Республики.

Рабочая гипотеза исследования состоит в предположении о том, что личность как социальный феномен раскрывается в языке. Поэтому *языковая личность* фактически означает «личность социальная». Овладевая языком, индивид подвергается социализации, становится социальной личностью. Никто не изменяет язык, но каждый усваивает его, становясь таким образом частью социума, реализующего себя в языке. Если социум реализует себя в языке, то дифференциация социума по сферам деятельности мотивирует дифференциацию языка. Таким образом, социализация не носит гомогенного характера, а языковая личность социализируется адекватно не социуму в целом, а отдельным вариантам языка. Никто не осваивает социум в целом, индивид приспособляется к его отдельным фрагментам. Следовательно, личность говорящая и личность социальная предполагает типизацию. Систематизируя языковую личность по фрагментам социума, мы тем самым систематизируем и сам социум.

Социум в целом, как и его отдельные фрагменты, носят ярко выраженный культурный характер. В структурировании любого человеческого общества обнаруживается духовная деятельность людей, их воля к творчеству и созданию того мира, который, по их мнению, адекватен их самосознанию. Организуя общество, люди организуют язык, который в филогенезе отражает пройденный ими путь. Поэтому между миром и человеком стоит язык. Усваивая родной язык, мы подвергаемся организации, составляющей его основу и формирующей наше миропонимание. Следовательно, рефлексивное сознание индивида, как и группы индивидов, не может изучать язык за пределами лингвокультурологического подхода.

Художественная литература как закономерно формирующийся вид рефлексии национального сознания адекватна национальной ментальности. Совокупность текстов, созданных на национальном литературном языке, представляет собой единственное достоверное полотно, адекватно отражающее изменяющееся во времени коллективное сознание народа. Следовательно, между миром и сознанием индивидов стоит язык, несущий в себе картину миру, преломленную через коллективное сознание этноса.

Положения, выносимые на защиту:

1. Лингвокультурология носит не частный и специальный характер в пространстве когнитивной лингвистики, а соответствует ее

теоретическим установкам, следовательно, неотделима от нее;

2. Художественный дискурс адекватно накладывается на время, отраженное в речи языковой личности;

3. Языковая личность реализует себя в культурном пространстве и поэтому оформляется как культурное явление;

4. В англоязычной литературе представлена языковая личность, соответствующая культурологемам, филогенетически определяющим лицо англо-саксонской рассы;

5. Языковая личность в англоязычном художественном дискурсе отражает консерватизм культуры и нивелирующие инновации глобального развития;

6. Языковая личность в англоязычном художественном дискурсе свидетельствует об общем и частном характере вульгаризации языка;

7. На когнитивном уровне языковая личность, с одной стороны, выступает носителем культурной традиции, с другой стороны, носителем постмодернистских деконструктивистских тенденций;

8. Прагматический характер черт языковой личности наглядно демонстрирует эпистемологическое недоверие к вербально-семантическим ценностям;

9. Это противоречие носит фундаментальный характер и определяет не только языковой, но и психологический статус личности в рассматриваемом дискурсе.

Методы исследования. В работе в зависимости от конкретных задач были использованы различные общие и лингвистические методы, такие как описательный, семного анализа, интерпретации, контент-анализа, герменевтического анализа.

Философско-методологическую основу исследования составили общие принципы диалектики.

Источники исследования. В работе использованы три типа источников: теоретические, лексикографические и художественные тексты. Первые послужили основой для составления теоретических принципов проводимого исследования. Вторые послужили основой семантического анализа. Третьи – представляли собой естественную среду функционирования языковых единиц.

Апробация диссертации. Об основных результатах проводимого исследования постоянно докладывалось на теоретическом семинаре Азербайджанского университета языков, вузовских, межвузовских, республиканских и международных конференциях. Кроме того, результаты исследования нашли отражение в статьях и тезисах,

опубликованных в республиканских сборниках, зафиксированных в реестре ВАК Азербайджанской Республики.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во *введении* обосновывается актуальность темы исследования, обозначается его объект и предмет, определяются основная цель и конкретные задачи, говорится о методах и источниках, рабочей гипотезе и положениях выносимых на защиту.

Первая глава называется «Теоретические предпосылки анализа художественного текста в плане определения лингвокультурологических особенностей языковой личности» и состоит из трех подглав. *Первая подглава первой главы* называется «Когнитивная лингвистика. Основные принципы и методы анализа». В этой подглаве подробно рассматриваются инновации лингвистической теории, непосредственно связанные с новейшей когнитивной парадигмой. Здесь отмечается, что отношение языка к мышлению волновало лингвистов всегда. Поэтому когнитивизм не может претендовать на абсолютную новизну в постановке проблемы. Так, еще в конце 70-х гг. прошлого столетия В. В. Налимов писал: «Большой интерес к проблемам языка легко объяснить: исследование языка – это один из способов изучения мышления»¹. В этих рассуждениях мы видим попытку уложить языковые паттерны в паттерны ментальные. Конечно, такая ступень в развитии лингвистики была непосредственно связана с задачами кибернетики и верой в то, что системное изучение языка будет способствовать развитию машинного интеллекта. Такие исследования имели и большое прикладное значение, поскольку непосредственно выходили в область машинного перевода. Здесь важно отметить, что, как правило, поиски связи языка с нормами поведения и этническим мышлением и психологией связывают с реакцией на строгий структурализм, считавший излишним вносить в лингвистическое исследование ментальный фактор. Структурализм исходил из желания и надежды точного лингвистического анализа, опирающегося на знание универсальной схемы языка и внутриязыковых связей, не

¹ Налимов В.В. Вероятностная модель языка. М.: Наука, 1979, с. 3.

допускающих случайностей и не поддающихся гуманитарному воздействию.

Переход от структурализма к когнитивизму был не случаен, поскольку уже в рамках структурализма намечается отношение к знаку как к превращенной форме. Важнейшим понятием когнитивной лингвистики является понятие концепта. В диссертации подробно рассматриваются различные взгляды на концепт. Анализ множества определений термина *концепт* в современной когнитивной лингвистике однозначно говорит о том, что разные ученые понимают под ним различные вещи. В этой связи прежде всего В.А.Маслова в своей книге «Когнитивная лингвистика» приводит определения концепта, принадлежащие различным ученым¹ и завершает определением, принадлежащим Ю.С.Степанову. При этом обращает на себя внимание расплывчатость этого определения. Важно также то обстоятельство, что сама В.А.Маслова солидаризируется с Ю.С.Степановым. Она пишет следующее: «Концепты как результаты мыслительной деятельности должны быть вербализованы. Но полностью ли они могут быть описаны? Мы считаем, что нет, ибо полностью солидарны с позицией Ю.С.Степанова, утверждающего, что «во всех духовных концептах мы можем довести свое описание лишь до определенной черты, за которой лежит некая духовная реальность, которая не описывается, а лишь переживается»². В этой подглаве первой главы анализируется научный аппарат когнитивной лингвистики, ее цели и методы. Делается вывод о том, что когнитивная лингвистика изучает естественные языки как результат познания народом окружающей действительности. В конечном счете все наши знания о мире, об истории и культуре содержатся в языке. Естественный язык кодирует наши знания, они не всегда очевидны, не всегда лежат на поверхности, следовательно, когнитивная лингвистика ориентирована на раскодирование языка и выявление этих скрытых смыслов. Все остальное составляет частности когнитивной лингвистики. В том числе и характер когнитивной метафоры, которой ученые склонны приписывать решающее значение как в языке, так и в познании мира. При этом исходят из того, что человеческое познание носит ассоциативный характер.

¹ Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2005, с. 30-37.

² Там же, с. 37.

Вторая подглава первой главы называется «Теория языковой личности». Здесь отмечается, что термин *языковая личность* вполне может расцениваться как тавтологичный. Человеческая личность проявляет себя в языке. Так и народы оставляют о себе память в письменах. В истории культуры принято различать письменный и дописьменный периоды. Само по себе письмо ориентировано на сохранение речи, языка. В этой связи уместно было бы вспомнить М.Хайдеггера. Обычно лингвисты, упоминая немецкого философа, повторяют ставшую расхожей фразу о том, что он называл язык не иначе как *домом бытия*. В фундаментальном труде М.Хайдеггера «Бытие и время» встречается, на наш взгляд, более существенное для нас рассуждение о языке. М.Хайдеггер пишет: «Человек кажет себя как сущее, которое говорит»¹. Разумность человека связывается с его говорением. У М.Хайдеггера специально не оговаривается, но ясно, что говорящая личность говорит в обществе. Человек говорящий в этой своей функции сформирован обществом, поэтому человек говорящий есть человек социальный. В.В.Красных пишет: «Социализация – процесс вrastания ребенка в цивилизацию; основной процесс, в ходе которого ребенок усваивает (присваивает) опыт, накопленный предшествующими поколениями; в процессе социализации индивид становится личностью, человеком говорящим, членом определенного национально-лингво-культурного сообщества»².

Основоположником теории языковой личности в русскоязычном лингвистическом дискурсе с полным на то основанием можно считать академика В.В.Виноградова. Фактически уже в своих фундаментальных «Очерках по истории русского литературного языка XVII-XIX веков», а также в «Истории русского литературного языка» В.В.Виноградов закладывает основы теории литературного языка. Отдельные проблемы становления языковой личности затрагиваются им в таких работах, как «Материалы и исследования в области исторической лексикологии русского литературного языка», «Слово и значение как предмет историко-лексикологического изучения», «Заметки о лексике «Жития Саввы Освященного» и др. В.В.Виноградов рассматривает историю становления национального

¹ Хайдеггер М. Бытие и время. М.: AD MARGINEM, 1997, с. 165.

² Красных В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. М.: ИТДГК «Гнозис», 2001, с. 160.

русского литературного языка в контексте формирования русской культуры в целом. История же становления русской языковой личности, таким образом, анализируется на фоне формирования норм национального русского литературного языка. Таким образом, в трудах В.В.Виноградова теория литературного языка оказывается в тесном соприкосновении с историей становления русской культуры и, что, возможно, наиболее важное, с историей формирования русского человека.

Специальное исследование феномену языковой личности посвятил Ю.Н.Караулов. Знаменательно, что в книге «Русский язык и языковая личность» он говорит об исторической перспективе формирования идеи языковой личности как центральной в языкознании. Ю.Н.Караулов определяет четыре парадигмы в истории языкознания: историческую, социальную, психологическую и системно-структурную. Сам термин *парадигма*, конечно, используется в том смысле, в котором он интерпретируется Т.Куном в книге «Структура научных революций», однако налицо некоторая передислокация понятий. Так, в истории языкознания принято определять три парадигмы, считая при этом первой сравнительно-историческую. Цели, методы и принципы, метаязык и понимание природы как объекта (языка), так и субъекта (лингвиста) составляют наше представление о парадигме. Принято считать, что сравнительно-историческая парадигма уступила первенство системно-структурной. В конце XX столетия все большее распространение получает когнитивная лингвистика.

Ю.Н.Караулов анализирует становление и развитие языковой личности на фоне очень широкого круга проблем, каждая из которых имеет первостепенное значение. Иными словами, очень трудно какие-то из них отнести к периферии проблематики языковой личности. Скрупулезно рассматриваются лингводидактические проблемы языковой личности, особое внимание уделяется языковой личности в тексте художественного произведения, изучается структура языковой личности как психологического феномена и место лексикона и грамматикона в этой структуре. Ставится проблема коммуникативных потребностей языковой личности, прецедентных текстов и даже текстовых преобразований. Даже аргументация, к которой обычно прибегает говорящий человек, ее стандарты совершенно справедливо рассматриваются ученым как характеристика языковой личности. Таким образом, личность вообще оказывается во многом личностью

языковой. Однако и этого оказывается недостаточным. Ю.Н.Караулов указывает, что далеко не все проблемы языковой личности ему удалось рассмотреть и в конце концов останавливается на таком факторе, как *amor linguae* – любовь к языку. Насколько банальным ни выглядело бы это указание на это чувство, тем не менее оно реально. Действительно, если уж включать в языковую личность все указанные выше параметры, то вряд ли можно обойтись без любви к родному слову. Здесь Караулов говорит о культуре речи, о реакции простых людей на случаи ее нарушения, но одновременно выходит на уровень высокого пафоса, за которым не стоят языковые реалии. Этот заключительный фрагмент книги Караулова «Русский язык и языковая личность» настолько характерен для языкового сознания, что стоит привести его полностью. Ему кажется странным, что язык оказывается глубже и семантики, и этимологии, и истории народа. Ученый видит нечто почти мистическое в восприятии слов родного языка. Тут он пишет следующее: «Таковы приводимые Д.С.Лихачевым размышления Н.К.Рериха, который в одном из писем говорит о том, что к словам, заимствованным другими языками из русского, «следовало добавить еще одно слово – непереводимое, многозначительное русское слово «подвиг». Как это ни странно, но ни один европейский язык не имеет слова хотя бы приблизительного значения. Героизм, возвещаемый трубными звуками, не в состоянии передать бессмертную, всезавершающую мысль, вложенную в русское слово «подвиг». Соберите из разных языков ряд слов, означающих лучшие идеи передвижения, и ни одно из них не будет эквивалентно сжато, но точному русскому термину «подвиг». И как прекрасно это слово: оно означает больше, чем движение вперед, – это «подвиг» и, по мнению Д.С.Лихачева, слово это выражает «какие-то сокровенные черты русского человека»¹. Конечно, совсем не просто понять, что именно вмещают в себя *сокровенные черты русского человека*. И почему это ни в одном европейском языке нет ничего похожего на русское слово *подвиг*? Разумеется, в каждом языке есть нечто похожее, если речь идет о нравственном подвиге. Нам, например, чрезвычайно по вкусу азербайджанское слово *hünər*, которое также, на наш взгляд, не находит соответствия ни в одном языке.

И Гумбольдт, и Вайсгербер, говоря о родном языке и духе нации,

¹ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987, с. 261.

также, видимо, подсознательно имели в виду превосходство немецкого языка и немецкого духа над прочими.

Г.И.Богин проблему языковой личности ставит в педагогическом аспекте и вполне справедливо указывает: «Готовности, составляющие языковую личность, существенны для формирования личности вообще. Поэтому родной язык в школе, нормально (в развитых странах) рассматриваемый вкупе с изучением текстов художественной литературы – это не просто «один из предметов», а модель языковой личности – это не просто «еще одна профессиограмма»¹. Связь со школой представляет собой очень важный аспект. Выше мы подчеркивали, что наиболее выпукло представлена в формировании языковой личности такая особенность, как социализация. Обучение в школе фактически нацелено на успешную социализацию. Даже обучение различным конкретным наукам носит непосредственно характер формирования языковой личности. Что касается любви к языку, по Ю.Н.Караулову, то этому фактору придается чрезвычайно важная роль именно в средней школе. В этом смысле характерны даже названия школьных учебников: «Родная речь».

Важно также подчеркивание Г.И.Богиним соответствия языковой личности личности вообще. Понимание этого делает даже относительно условным само выделение феномена языковой личности, в том смысле, что на деле это оказывается феномен личности вообще. Именно поэтому Богин и подчеркивает, что речь идет о модели формирования.

По Богину, владение языком – это единственный способ становления психики в целом. С этим трудно спорить, но и нового здесь также нет. Уже древнегреческие представления о человеке как о говорящем живом существе однозначно связывали интеллект с речью. Новым, на наш взгляд, является увязывание языковой личности с рефлексией. Г.И.Богин ставит проблему языковой личности не на социо-культурном или лингводидактическом уровне (хотя и эти уровни подразумеваются), а на онтологическом уровне, что намного серьезнее. Он считает, что отставание гуманитарного цикла, в центре которого должно быть обучение языку и художественной литературе, привело к безнадежному отставанию страны в целом: «Еще Гегель в «Малой логике» отметил, что форма рефлектируется в содержании,

¹ Богин Г.И. Обретение способности понимать: работы разных лет. Тверь: Твер. гос. универ., 2009, Т. 1., с. 5.

это было аксиомой и для Маркса. Однако постоянные ссылки на Маркса мало помогли советской школе использовать это положение гегелевско-марксистской диалектики»¹.

Языковая личность – это прежде всего человек культуры. Это носитель ценностей национальной культурной традиции. Если учесть, что культура избирательна, и исторически национальная культура сохраняла и транслировала только то, что оказывалось оптимальным с точки зрения выживания, то придется признать, что носитель культурной традиции является именно тем человеком, который рефлектирует по поводу тех ценностей, носителем которых он оказывается.

Третья подглава первой главы называется «Лингвокультурологическая проблематика художественного текста». Здесь отмечается, что основной рабочий тезис лингвокультурологии может быть определен следующим образом: «Культура представлена в текстах. Текст представляет собой закодированное содержание». Следовательно, культуру народа можно изучить только через тексты. С другой стороны, невозможно изучить язык вне культурного содержания. При этом текст понимается в самом широком смысле. Текстом является и отдельное слово, следовательно, и фразеологизм, и поговорка, и пословица. За каждым из языковых текстов стоит огромное содержание. Причем необходимо разграничивать фоновую информацию и концептуальное содержание. Фоновая информация в принципе не ограничивается культурно и культурологически, особенно если речь идет о фундаментальных явлениях жизни. Поэтому носители языка одни и те же явления воспринимают по-разному, с различной степенью интенсивности смысла, так как оказывается задействованным различный объем фоновой информации. Размышления о содержании лингвокультурологии наводят на мысль о том, что в ней абсолютно нового, не заявленного в истории культуры, очень мало. Новым является, видимо, заостренность на культурологической проблематике. Действительно, трудно удивить кого-то мыслью о том, что в языке отражена психология и мышление народа, его культура, древние верования и религия, мифология и окружающая среда. На наш взгляд, изучение языков мира всегда сопровождалось изучением культуры, понимая и

¹ Богин Г.И. Обретение способности понимать: работы разных лет. Тверь: Твер. гос. универ., 2009, Т. 1., с. 9.

культуру в самом широком смысле. Возможно, единственное исключение в этом смысле составляет строгий структурализм, который свою задачу как раз и видел в максимальной формализации исследований. Говорить о том, что проблема лингвокультурологии является новой для языкознания, не приходится. Новым является, с одной стороны, подход к изучению языка в целом, сам фокус внимания, отвлечение от одних языковых фактов и сосредоточение на других. С другой стороны, сведение целей языкознания к изучению текста. Наконец, третий важный аспект лингвокультурологии связан с тем, что текст изучается в плане представленности в нем национальной культуры и прежде всего, конечно, духовной культуры.

В.А.Маслова отмечает пять направлений в развитии лингвокультурологии. Первое направление она определяет как лингвокультурология «отдельной социальной группы, этноса в какой-то яркий в культурном отношении период, т.е. исследование конкретной лингвокультурной ситуации»¹. Это первое направление является не совсем понятным в определении В.А.Масловой. Вызывает возражение определение *в какой-то яркий*, так как не совсем понятно, что значит *яркий*. Непонятно, почему не исследуется вообще лингвокультурология того или иного этноса.

Второе направление определяется следующим образом: «Диахроническая лингвокультурология, т.е. изучения изменений лингвокультурного состояния этноса за определенный период времени»².

И это определение вызывает возражение, поскольку делает размытым наши представления о диахронии вообще. Если тот или иной язык изучается в диахроническом аспекте лингвокультурологии, то по логике вещей изучается становление той системы ценностей, которая может быть определена как лингвокультурологическая.

Третье, четвертое и пятое направления лингвокультурологии не вызывают возражения. Так, третье обозначается как сравнительное и тут, в соответствии с лингвотеоретическим разграничением целей сравнительного и сопоставительного анализов, речь идет об изучении «лингвокультурных проявлений разных, но взаимосвязанных этносов»³. Четвертое направление носит название *сопоставительного*.

¹ Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001, с. 28.

² Там же, с. 29.

³ Там же.

Отмечается, что это направление только начинает развиваться. В общем здесь речь идет о сопоставительном изучении неродственных языков с точки зрения представленности в них духовной культуры.

На наш взгляд, всё же лингвокультурологический анализ имеет дело или должен иметь дело с текстами. Конечно, текстом является и отдельное слово. Но в лингвокультурологии целесообразнее привлекать к анализу тексты, представляющие собой целостное семантико-структурное образование, смысл которого разворачивается в перспективе и структурируется за счет такого фактора, как когезия. Именно по этой причине актуальность приобретает анализ языковой личности на материале художественного текста, художественной литературы вообще. Элементарный анализ лексического материала мало что может дать для лингвокультурологического анализа. Распространяясь от конкретных лексико-семантических средств, мы выходим на семантические поля, содержание которых можем осмыслить в лингвокультурологическом аспекте, т.е. сделать попытку осмыслить материал в пространстве культуры. Например, французской лексики с точки зрения французской культуры, русской – с точки зрения культуры русской. Однако сам анализ лексического материала мало что дает. Сопоставительный анализ лексического материала, если он не выходит на какие-то характерные тексты, работает только с сигнификатами лексических значений. Концептуальное содержание анализируемых лексико-семантических средств следует выявлять на текстовом материале. И здесь как раз и выявляется уникальная роль художественной литературы.

В пространстве художественной литературы находит отражение жизнь во всем ее многообразии. Следовательно, и языковая личность является феноменом, раскрывающимся в этом смысловом и образном пространстве. При этом необходимо говорить о целостном дискурсе художественной литературы, ограничивая его определенными временными рамками. Например, языковая личность советского партийного руководителя может быть собрана только по материалам художественной литературы. Причем если сама советская эпоха получила историческое завершение, то и хронологические рамки советской литературы приобрели определенность. Характерные особенности советской языковой личности следует искать в литературе, при этом собирательный образ потому и собирателен, что он собирается по крупицам. Чтобы делать заключения о характере языковой личности данного периода, необходимо привлечь к анализу

как литературу раннего советского периода, так и литературу 80-х гг.

Следует подчеркнуть еще один момент, связанный с анализом языковой личности по материалам художественной литературы. Такой анализ носит сугубо лингвистический характер и его нельзя смешивать с литературоведческим анализом. Известно, что речевая характеристика героя составляет один из важнейших параметров раскрытия образа. Однако в лингвистическом исследовании, посвященном проблемам языковой личности, раскрываются не характерные черты литературного героя, а характерные черты языковой личности, принадлежащей определенной эпохе и определенной культуре. Такая языковая личность определяется как тип, представляющий уже не литературных героев, а лингво-социокультурное пространство.

Основной тезис при анализе языковой личности на литературно-художественном материале может быть сформулирован следующим образом: «Языковая личность воплощает в себе все духовные и культурные характеристики времени и пространства». Анализ языковой личности, представленной в художественном произведении, предполагает герменевтический анализ, поскольку не все характеристики носят эксплицитный характер.

Вторая глава диссертации называется «Номо loquens. Языковая личность в пространстве художественного произведения» и состоит из трех подглав. *Первая подглава* называется «Языковая личность автора. Пространственно-временная характеристика». В этой подглаве анализ языковой личности автора художественного текста проводится на материале повести Фрэнсиса Скотта Фитцджеральда “The Diamond as Big as the Ritz” («Алмаз величиной с отель «Риц»). Термин *автор* употребляется условно. В современном литературоведении принято разграничивать такие понятия, как «автор», «рассказчик», «писатель», «нарратор». В диссертации личность автора текста художественного произведения воспринимается как некий адресант информации, сообщения, который не в состоянии замаскировать свои лингвокультурологические характеристики. Если даже язык адресанта текста представляет собой языковую игру, герменевтический анализ выводит на поверхностный уровень скрытые характеристики.

В качестве культурологических предпосылок к анализу отмечается, что Ф. С. Фитцджеральд происходил из обеспеченной американской семьи. Его двоюродный прадед был автором гимна США. Таким образом, писатель принадлежал к людям, создавшим страну и

ментальность ее жителей. Он учился в элитных учебных заведениях, что также наложило отпечаток на его характер. Отмеченное и многое другое наложило безусловный отпечаток на характер образа нарратора. Понятие «нарратора» имеет свои специфические особенности, которые было бы уместно напомнить. Дело в том, что нарратор представляет собой формальную категорию и четко противопоставляется самому писателю. Очень часто нарратор и нарративный дискурс противопоставляется научному дискурсу, так как нарратор транслирует культурную традицию, в то время как научный дискурс говорит о новом и в этом смысле противопоставлен культурным стандартам. Таким образом, нарратор естественным образом представляет культуру в своем языке. В этом смысле роль нарратора в повести Ф.С.Фитцджеральда в высшей степени характерна. Языковой облик нарратора раскрывается уже с первых строк повести.

“John T. Unger came from a family that had been well known in Hades – a small town on the Mississippi River – for several generations. John's father had held the amateur golf championship through many a heated contest; Mrs. Unger was known “from hot-box to hot-bed,” as the local phrase went, for her political addresses; and young John T. Unger, who had just turned sixteen, had danced all the latest dances from New York before he put on long trousers. And now, for a certain time, he was to be away from home. That respect for a New England education which is the bane of all provincial places, which drains them yearly of their most promising young men, had seized upon his parents. Nothing would suit them but that he should go to St. Midas's School near Boston – Hades was too small to hold their darling and gifted son”¹.

Уже это небольшое вступление к повести является чрезвычайно характерным для адресанта американской истории. Ключевыми знаками дискурса являются такие слова, как *Hades, several generations, golf championship, heated contest, from hot-box to hot-bed, political addresses, had danced all the latest dances from New York, away from home, respect for a New England education, bane of all provincial places, drains, seized upon his parents, nothing would suit them, Hades was too small to hold their darling and gifted son.*

Как видим, достаточно много слов и выражений выполняет в этом тексте роль ключевых. Некоторые из них носят глубокий

¹ The stories of F. Scott Fitzgerald. NY: Charles Scribner's sons, 1954, p. 5.

концептуальный характер. В тексте обнаруживаются даже гиперссылки, рассчитанные на хорошо образованного читателя. Например, именно такой гиперссылкой заканчивается этот небольшой вступительный фрагмент. Выражение *Hades was too small to hold their darling and gifted son* однозначно соотносится с восторженным замечанием Филиппа Македонского, обращенным к сыну Александру, только что укротившему бешеного Буцефала: «Найди себе царство, достойное тебя, сын мой. Македония слишком мала для тебя!»

Фрагмент имплицитно содержит характеристики элитарного американского общества. Это позиция нарратора как языковой личности, он это делает легко и просто. Но он содержит также эксплицитное ироническое отношение к этой элитарной позиции. Это уже сознательное отношение автора как языковой личности. Последнее предложение однозначно характеризует этот момент. Реплика носит завуалированный характер, но она совершенно очевидна. Одновременно она характеризует человека, получившего хорошее образование и изучавшего историю Древней Греции.

Предложение представляет собой интертекст, пусть даже косвенно соотносящийся с ситуацией в Древней Македонии. В предложении выделяются ключевые слова и концепты. Это такие слова, как *too* (слишком), *small* (маленький), *to hold* (держат, здесь вместить), *gifted* (одаренный) и *son* (сын).

Очень важно для гиперссылки то, что город не просто мал, а слишком мал, так как «слишком» непосредственно соотносится с «сыном». Именно для него он не просто мал, а слишком мал: «Македония слишком мала для тебя». В этом контексте *too* выполняет очевидную экспрессивную нагрузку, так как в информационном отношении вполне достаточно *small*.

Если Александр покорил Буцефала, то ассоциативным знаком здесь выступает *gifted*.

Символично с точки зрения языковой личности как носителя определенной культуры уже название города *Hades*. Не случайно говорится, что основу западной культуры составляет два кита: античная культура и христианство. *Hades* означает Аид, подземное царство или царство мертвых. Ассоциация с древнегреческим Аидом совершенно очевидна. На эксплицитном уровне представлено только название, однако, будучи знаком культурологически осмысленным, *Hades* делает востребованным очень большой объем фоновой информации. Ясно, что многое зависит от осведомленности адресата,

но независимо от адресата и степени его осведомленности знак *Hades* представляет весь объем культурной и культурологической информации.

Несмотря на то, что *Hades* имеет один и тот же денотат, на сигнификативном уровне возможно выделение двух направлений, каждое из которых формирует собственное ассоциативное пространство. Так, первое ассоциативное направление образует сигнификат «царство мертвых», второй – «подземное царство». В обоих случаях для древних греков срабатывал один и тот же ассоциативный механизм. В пространстве же художественного текста актуальны оба направления, так как они разворачивают различное смысловое поле.

Hades ассоциируется с царством мертвых, потому что высшее общество этого города, а не просто людей, автор считает мертвецами. Здесь, кстати, актуализируются и библейские ассоциации. Например, когда Христос зовет ученика с собой, а он говорит, что похоронит отца и пойдет за ним, Христос говорит ему: «иди за Мною и предоставь мертвым погребать своих мертвецов».¹

Это место Евангелия никогда не понимается однозначно. Всякого, кто далек от поисков истины, Христос называет *мертвецом*. Вспомним также широко известное выражение Марселя Пруста о том, что «жизнь – это усилие во времени». Иными словами, когда человек просто наслаждается жизнью, он не живет. Таким образом, в западноевропейской культуре и ментальности сформировалось представление о жизни как об усиллии, направленном на достижение значительных результатов. Просто жизнь, без напряженного физического и духовного труда, является существованием, бытием. В данном случае семантическое поле, разворачиваемое концептом «царство мертвых», специально актуализируется автором.

Важно и то, что речь идет не о мертвецах, а об их царстве. Царство ассоциируется с государством, т.е. здесь не просто кладбище, где лежат мертвецы, а государство, в котором они ведут какие-то дела, правят, ссорятся, считают себя выше или ниже кого-то и даже мечтают о чем-то. Нет усилий во времени. Следовательно, нет и жизни. Может быть, именно смутное ощущение отсутствия жизни заставляет родителей думать, что этот город слишком мал для их сына и не способен вместить его со всеми его талантами.

¹ Евангелие от Матфея, 8:22.

Концепт «подземное царство», как отмечалось, в актуальном контексте не идентичен «царству мертвых». Данный концепт призван прежде всего охарактеризовать территорию, в которой невыносимо пребывать. Не случайно далее в тексте говорится о том, что над Джоном подшучивали в школе и всякий раз спрашивали, как там они внизу поживают, не очень жарко.

Оба концепта и их актуализация в контексте однозначно характеризуют авторскую ментальность, точнее, представляют его как личность, сформировавшуюся под непосредственным влиянием европейской духовности. Важно отметить также переплетение мифологических, историко-культурных и христианских мотивов. Другая характерная деталь состоит в том, что эта информация носит скрытый характер и выявляется только в результате герменевтического анализа.

Казалось бы, совершенно нейтральное выражение *several generations* также совершенно однозначно характеризует автора, но уже как типичного американца и, более того, как представителя или отпрыска элитной американской семьи.

Вторая подглава второй главы называется «Языковая личность героев. Социально-историческая и социально-культурная маркированность». Анализ в этой подглаве строится на образе Перси, друга Джона. Речь Перси дополняет его внешние и внутренние характеристики. Первая фраза, которую он произносит в повести, обозначает степень богатства его отца. Причем характерно, что он резко прерывает нейтральные разговоры о школьных друзьях. Поначалу в поезде Перси и Джон говорят о школе и школьных друзьях. Отмечается, что он разговорился в поезде, стал не похож на того обычного Перси, которого Джон знал до сих пор. Вдруг совершенно неожиданно Перси произносит ключевую для себя фразу: “My father,” he said, “is by far the richest man in the world”¹. Обращает на себя внимание не только решительность поворота в разговоре, но и безапелляционность тона.

В этой фразе одновременно актуализируется значительная фоновая информация. Именно пространственно-временная, культурная и культурологическая информация позволяет понять и по достоинству оценить как неожиданность изменения темы беседы и ее акцента, так и стилистику заявления Перси.

¹ The stories of F. Scott Fitzgerald. NY: Charles Scribner's sons, 1954, p. 7.

Безусловно, речь Перси вполне осознанно ориентирована на оценку собственным адресатом. В глазах американцев богатство обладает особой чарующей силой. Конечно, можно сказать, что таково бессознательное отношение к богатству всех людей. Это действительно так, однако необходимо учитывать американские стандарты. Возможно, это единственный народ в мире, для которого внешний успех обладает такой чарующей силой. Что же касается символа успеха, то, безусловно, это богатство. Большое и устойчивое богатство воспринимается не элементарно как много денег, а как сила и значительность человека, сумевшего всего добиться в жизни. Поэтому, когда Перси говорит, что богаче его отца никого в мире нет, он хочет сказать, что лучше его отца в мире никого нет, сильнее и умнее никого нет и быть не может.

Серьезную экспрессивную функцию здесь выполняет выражение *by far*. Создается впечатление, что Перси все это время в школе сдерживался из последних сил. Он все время думал о том, как скажет Джону, что его отец самый богатый человек в мире. Контекст предполагает и психологическую интерпретацию личности говорящего. Следует учитывать такой фактор, как интимизация. Перси говорит, что его отец, безусловно, самый богатый человек в мире, но хочет сказать, что он лучший человек в мире, распространяя это превосходство и на себя, и на всех, кто с ними связан, – предков, домочадцев и т.п.

Концепт «превосходство» выявляется не в результате герменевтического анализа, а дискурсивно выражен в тексте повести. Так, реакция Джона на это категоричное заявление была столь же деликатной, как и сам он. Джон говорит всего лишь «О». Однако каким бы ничем не выражающим на лексико-семантическом уровне это «О» ни являлось, в конситуации оно довольно многозначительно. Оно связано и с удивлением, причем с удивлением и по поводу самого заявления, и по поводу его откровенности. Оно также призвано выразить восторг, что следует расценивать как одобрение. С другой стороны, «О» является реакцией на категоричность заявления Перси, в этом смысле оно может интерпретироваться и как сомнение.

В связи с этой фразой, характеризующей языковое сознание Перси, можно высказать еще одну мысль. Фраза о том, что отец – богатейший человек в мире, и в этом нет никакого сомнения, на наш взгляд, составляет кульминационный момент повести. Она вбирает в себя все лингвистические и экстралингвистические нюансы актуальной

информации. Всё, что было до этого, совершенно незначительно с точки зрения текстовой экспрессии. Всё, что следует за этой фразой представляет собой элементарное раскручивание фабулы. Когда мы говорим о кульминационном содержании фразы, то имеется в виду не литературно-художественный момент, а собственно лингвистический или лингвокультурологический. Следует отметить, что Перси не ограничивается этой фразой, несмотря на всю ее значительность и категоричность. Он ее повторяет: “By far the richest,” repeated Persy”.

Конечно, психолог-психоаналитик сказал бы, что он пытается убедить себя, а вовсе не Джона. Тем не менее сам повтор фразы столь же знаменателен, как и сама она.

Третья подглава второй главы диссертации называется «Языковая личность в текстах Э. Хемингуэя». Здесь указывается, что особое значение в творчестве Э.Хемингуэя, крупнейшего представителя американской литературы, приобретают человеческие характеры. Каждый из его героев представляет целую эпоху. В этом смысле ценность его произведений будет со временем постоянно увеличиваться. Созданные им тексты являются фактическими и фактологическими документами его времени. Для анализа был выбран рассказ «Недолгое счастье Фрэнсиса Макомбера». Центральное место в структуре рассказа занимает образ белого охотника Уилсона. Чрезвычайно характерной является его языковая личность. Следует отметить, что языковая личность охотника вбирает в себя и аккумулирует его психологические, а также социо-культурные черты. Не случайно, в рассказе подчеркивается, что это *белый охотник*. Определение *белый* становится символически важным.

Фоновая информация, стоящая за этим определением, прежде всего актуализирует наши представления о белом человеке. События разворачиваются в Африке, но совершенно очевидно, что *white hunter* обозначается именно таким образом вовсе не из необходимости противопоставить его черным охотникам. Кроме того, историко-культурная ситуация такова, что охотниками были белые люди. Черные охотники, независимо от степени их мастерства, оказывались у белых подручными.

За понятием «белый охотник» стоит значительный объем фоновой информации. Кроме того, в произведениях Э. Хемингуэя создан тип такого человека. Наиболее яркими текстами писателя в этом отношении являются «Снега Килиманджаро» и «Недолгое счастье Фрэнсиса Макомбера». Созданный писателем тип белого охотника в

высшей степени достоверен, а эти два рассказа удивительным образом дополняют друг друга. Знаменателен эпитафия к рассказу «Снега Килиманджаро». Образ леопарда в этом эпитафии символический и должен прочитываться как некий стереотип, определяющий поведение людей, дискурсивно обозначаемых как *белый охотник*. В основе «охотничьего» дискурса находится образ смелого и решительного, умного и предприимчивого белого человека. В основе образа, видимо, лежат представления о северном, нордическом человеке. Историческая версия этого образа соответствует нормандской легенде. Эта история или историческая версия должна импонировать западному человеку. Действительно не случайно, норманны завоевали всю Европу, дошли до Руси и везде основали собственные королевские династии. Освоение неизведанных просторов было основным стимулом бродяг-норманнов, но именно этот инстинкт завоевателя привел к их господству на обширной территории. Тот же самый инстинкт двигал Александром Македонским и греками создавшими эллинистическую культуру на Востоке.

В *заключении* отмечается, что проведенное исследование показало, что центральным понятием современного лингвистического дискурса является понятие «языковая личность». Это понятие оказывается достаточно сложным и неоднозначным, поскольку реализуется на стыке лингвистики и ряда смежных наук. Из тех фундаментальных понятий, которые образуют единые эпистемологические модели с языком, необходимо выделить такие понятия, как общество и культура. Оказывается, что эти понятия не просто образуют единые эпистемологические модели, но только они и способствуют реализации языкового фактора личности. Языковая личность выступает идентификатором личности социальной. Эти два понятия существенным образом связаны, одно без другого невозможно представить. Более того, анализ показал, что языковая личность идентифицирует себя с обществом, таким образом, самосознание языковой личности отождествляет ее с общественным индивидом, социальной единицей.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях автора:

1. Языковая личность как манифестация культурных стереотипов / Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 139-141
2. Языковая личность в социальном и нравственном аспектах // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2011, № 2, s. 159-164
3. Социализация как аспект языковой личности / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2011, s. 44-45
4. Языковая личность в аспекте дискурс-анализа // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 150-154
5. Языковая личность автора художественного текста // Гиля: научный вестник, Киев: Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, 2014, вып. 86 (№ 7), s. 260-263
6. Языковая личность персонажей художественного произведения как документ эпохи и языка // Tağıyev oxuları. Bakı: BSU, 2014, № 1, s. 8-12
7. Речевая характеристика и языковая личность // Tədqiqələr. Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2014, № 1, s. 56-63
8. Лингвокультурологическая проблематика художественного текста // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2015, № 1, s. 448-450
9. Американское счастье, американский образ жизни и языковая личность в художественной литературе США // Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. Bakı: OYU, 2015, № 42, s. 290-294
10. Знак в пространстве культуры. Лингвокультурологический анализ текста // Tədqiqələr. Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2015, № 2, s. 87-92
11. Когнитивизм в языкознании и языковая личность // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2015, № 2, s. 227-229
12. Проблема языковой личности в современной лингвистике // Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. Bakı: OYU, 2016, № 44, s. 196-202

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜNAY FƏXRƏDDİN QIZI BAĞİROVA

İNGİLİSDİLLİ BƏDİİ DİSKURSDA DİL ŞƏXSİYYƏTİNİN
LİŊVOKULTUROLOJİ ASPEKTİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili və onun tədrisi metodikası
kafedrası

Müdafiə _____ 2016-cı il saat _____ Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dilçiliyin inkişafının vəziyyəti və perspektivləri ötən yüzilliyin ikinci yarısında əlamətdar olan bir neçə fundamental ideyalarla müəyyən edilir. Onlardan ən önəmlisi, sözsüz ki, dilin mədəni vasitə kimi öyrənilməsinin vacibliyinin başa düşülməsidir. Varlıq ilə insan arasında dilin dayandığının başa düşülməsi faktı strukturalizmdən antroposentrizmə keçidi əsaslandırır.

Dilçilikdə hal-hazırda dilin təbiətinin antroposentrik anlaşılmasını bilavasitə ifadə edən anlayışlar paradigmi mövcuddur. Burada birinci növbədə üç anlayışın adını çəkmək lazımdır. Bunlar antroposentrizm, koqnitivizm və linqvokulturologiyadır.

Bu anlayışların hər biri konseptual səviyyədə aktualdır. Antroposentrizm o deməkdir ki, dilçilərin diqqət mərkəzində insan və ya insan şüurunda əks edilmiş dil durur. Koqnitivizm dili epistemoloji modelin sonuncu pilləsi hesab edir. Başqa sözlə, dil faktları etnosun fəaliyyətinin idrakı nəticəsi kimi öyrənilir. Nəhayət, linqvokulturologiya dili adi deyil, mədəni hadisə hesab edir. Beləliklə, linqvokulturologiya dilə insan əməyinin əsəri kimi baxır, çünki mədəniyyət elə insan tərəfindən yaradılmışdır.

Nəzərdən keçirilən hər üç konseptin qarşılıqlı əlaqəsi dərhal diqqəti çəkir və onlar hamısı bir bütöv kimi birləşir, çünki onlar insan kimi bir fundamental anlayış ətrafında qruplaşdırılır.

Müasir dilçiliyin əsas, baza konsepti kimi “insan” haqqında danışarkən, nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət sadəcə insan haqqında deyil, dil şəxsiyyəti haqqında gedir. Dilçiliyi danışan insan maraqlandırır. Ona görə də *danışan insan* sosial fəzada özünü elə reallaşdırır ki, dil şəxsiyyətini öyrənərkən biz dili sosial, etno-psixoloji və tarixi-mədəni hadisə kimi araşdırırıq.

Araşdırma mövzusunun aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, dil şəxsiyyəti bədii ədəbiyyat materialları əsasında öyrənilir. Bu halda bədii ədəbiyyat milli şüurun elə bir mühüm güzgüsüdür ki, günümüzdə onu milli mentalitet adlandırılan bir hadisə kimi təhlil edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ dil şəxsiyyəti linqvokulturoloji aspektdə nə xüsusi, nə də ümumi şəkildə bədii mətn materiallarında araşdırılmamışdır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsiindən danışarkən birinci növbədə Y.Vaysgerber, V.V.Vinoqradov, Y.N.Karaulov, Q.İ.Boqin, V.V.Krasnıx, V.A.Maslov, Y.Y.Proxorov və bir sıra başqa rus dilçilərinin adını çəkmək lazımdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “dil şəxsiyyəti” problematikası fenomenini daha geniş kontekstdə nəzərdən keçirmək də

olar. Bu halda biz V. fon Humboldtun başlayaraq dildə “insan və onun mənəviyyəti” mövzusunun işləyən dilçilərin hamısının adını çəkməliyik. Hər şeydən öncə bu geniş dilçilik kontekstində E.Sepir və B.Uorfun, A.Vejbitskayanın, neohumboldtçuların və koqnitivistlərin və ümumiyyətlə koqnitivizmin başlanğıcında duranların, xüsusilə dil oyunu konsepsiyasını yaradan C.Leykoffun və C.Fillmorun, L.Vitqenşteynin, gender problematikası ilə məşğul olan dilçilərin, P.Qraysın və başqa pragmatiklərin adını çəkməliyik. Bütövlükdə ötən yüzillikdə linqvokulturologiya istiqamətində strukturalizm bu və ya digər münasibət göstərən bütün dilçilərin fikirlərinə rast gəlirik.

Bütün adı çəkilən alimlərin araşdırmalarında danışan şəxsiyyət fenomenini ön plana çəkilir. Linqvokulturoloji diskursun strukturalizmdən prinsiplial fərqi bundadır. Linqvokulturologiyanın öz xüsusi diskursu və metadili olmasını söyləmək çətindir, çünki onların birinin digərindən sərhəddini ayırmaq mürəkkəb bir işdir. Əksər hallarda həm metadil səviyyəsində, həm də məqsəd və vəzifələr səviyyəsində linqvokulturoloji diskurs ənənəvi linqvistik semantika diskursu ilə kəşşir. Ona görə də qeyd edilməlidir ki, təkcə metadil deyil, həm də məqsəd və vəzifələrin təyin olunması böyük zəhmət tələb edir. Əlbəttə, demək çox asandır ki, linqvokulturologiyanın predmeti dilin mədəniyyət məhsulu kimi öyrənilməsindən ibarətdir. Konkret linqvokulturoloji təhlilə keçərək, bir qayda olaraq, biz fon informasiyası təhlili ilə yüklənmiş adi semantik təhlil aparırıq.

Tədqiqatın obyektini müasir ingilisdilli bədii diskursda təqdim olunmuş dil şəxsiyyətidir.

Tədqiqatın predmetini dil şəxsiyyətinin sosial, ideoloji və mədəni-tarixi səciyyəsidir.

Tədqiqatın məqsədi linqvokulturoloji aspektdə dil şəxsiyyətinin səciyyələrinin müəyyən edilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Araşdırmanın əsas məqsədinə çatmaq üçün aşağıdakı *konkret vəzifələr* həyata keçirilmişdir:

1. aparılan araşdırmanın prinsipləri nəzəri ədəbiyyat əsasında tərtib edilmişdir;

2. müasir ingilis və amerikan ədəbiyyatının dili linqvokulturoloji aspektdə öyrənilmişdir;

3. dil şəxsiyyətinin fundamental səciyyələrini təyin etməyə yardım edən mətnin diskretlik səciyyələri müəyyənləşdirilmişdir;

4. ingilisdilli diskursda müxtəlif səciyyələrdə dil şəxsiyyətini səciyyələndirən dil vasitələri sistemləşdirilmişdir;

5. araşdırmanın nəticələri ümumiləşdirilmiş və qısa şəkildə təqdim

edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi bundadır ki, dil şəxsiyyəti fenomeni ilk dəfə olaraq linqvokulturoloji aspektdə ingilisdilli ədəbiyyatın materialları əsasında öyrənilmişdir; materialların təhlil səviyyələri təyin olunmuşdur; bədii materiallarda dil şəxsiyyəti obrazının quruluş vasitələri aşkar edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti linqvokulturoloji aspektdə dil şəxsiyyəti səciyyəsinin öyrənilməsində nəzəri prinsiplərinin tərtib edilməsindən, linqvokulturoloji aspektdə öyrənilən mətnin diskretliyi səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsindən, həmçinin səciyyələndirmə vasitələrinin tipikləşdirilməsindən, təhlil nəticələrinin təsvirindən və onların nəzəri tezislər şəklində verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. İngilisdilli bədii diskurs materialları əsasında dil şəxsiyyəti üzrə linqvokulturoloji səciyyələrin öyrənilməsinin ilk təcrübəsi kimi dissertasiya bu istiqamətdə sonrakı araşdırmaların əsası ola bilər. Araşdırmanın materialları və nəticələri ingilis dilinin leksikologiyası və frazeologiyası üzrə ümumi və xüsusi kursların, konnotativ dilçiliyin, ümumi semantika və leksikoqrafiya üzrə kursların tərtibatında respublikanın ali məktəblərində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın işçi fərziyyəsi belə bir ehtimaldan ibarətdir ki, dil şəxsiyyəti sosial fenomen kimi dildə aşkara çıxır. Ona görə də *dil şəxsiyyəti* faktik şəkildə “sosial şəxsiyyət” deməkdir. Dilə yiyələnən fərd sosializasiyaya uğrayır, sosial şəxsiyyətə çevrilir. Dili heç kim dəyişməmiş, lakin hamı onu mənimsəyərək özünü dildə reallaşdıran solumun bir hissəsinə çevrilir. Əgər solum özünü dildə reallaşdırırsa, onda solumun sferalar üzrə diferensiasiyası dilin diferensiasiyasını əsaslandırır. Beləliklə, sosiallaşma eyni səciyyə daşımır, dil şəxsiyyəti adekvat olaraq soluma bütövlükdə deyil, dilin ayrı-ayrı variantlarına uyğun olaraq ictimailəşir (sosiallaşır). Heç kim bütövlükdə soluma yiyələnmiş, fərd onun ayrı-ayrı hissələrinə uyğunlaşır. Beləliklə, danışan şəxsiyyət və sosial şəxsiyyət tipikləşməni tələb edir. Dil şəxsiyyətini solumun hissələrinə görə sistemləşdirərək, biz solumun özünü də sistemləşdiririk.

Bütövlükdə solum özünün ayrı-ayrı fraqmentləri kimi, parlaq ifadə olunmuş mədəni səciyyə daşıyır. İstənilən insan cəmiyyətinin strukturlaşmasında insanların mənəvi fəaliyyəti, onların yaradıcılıq iradəsi və öz şüurlarına adekvat olan bir dünya qurmaq iradəsi özünü büruzə verir. Cəmiyyəti təşkil edərək, insanlar elə bir dil yaradır ki, filogenezdə onların keçdiyi yolu əks etdirir. Ona görə də dil dünya və insan arasında durur. Ana dilimizi mənimsəyərək, biz onun əsasını təşkil edən və bizim dünyagö-

rüşümüzü formalaşdıran bir mütəşəkkilliyə məruz qalıraq. Beləliklə, fərdin və fərdlər qrupunun əks etdirən şüuru, dili linqvokulturoloji yanaşmadan kənarda öyrənmə bilməz.

Bədii ədəbiyyat milli şüurun qanunauyğunluqla formalaşan əks etdirilmə növü kimi milli mentallığa bərabərdir. Milli ədəbi dildə yaradılmış mətnlərin məcmusu elə bir yeganə etibarlı lövhədir ki, xalqın zamanla dəyişən kollektiv şüurunun əksidir, güzgüsüdür. Ona görə də dünya ilə fərdlərin şüuru arasında özündə etnosun kollektiv şüurundan keçən dünyanın dil mənzərəsini daşıyan dil dayanır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Linqvokulturologiya koqnitiv dilçilik sahəsində ayrı və xüsusi səciyyəyə daşımır, onun nəzəri düzəninə uyğundur, deməli, ondan ayrılmazdır;
2. Bədii diskurs dil şəxsiyyətinin danışığında əks olunan zaman ilə adekvatdır;
3. Dil şəxsiyyəti özünü mədəni sahədə reallaşdırır və ona görə də mədəni hadisə kimi formalaşır;
4. İngilisdilli ədəbiyyatda filogenetik cəhətdən anqlə-sakson irqinin simasını təyin edən kulturologemaya uyğun dil şəxsiyyəti təqdim olunur;
5. İngilisdilli bədii diskursda dil şəxsiyyəti mədəniyyətin konservatizmini və qlobal inkişafın tarazlaşan innovasiyalarını əks etdirir;
6. İngilisdilli bədii diskursda dil şəxsiyyəti dilin vulqarlaşmasının ümumi və xüsusi səciyyəsini təsdiq edir;
7. Dil şəxsiyyəti koqnitiv səviyyədə bir tərəfdən mədəni ənənənin, digər tərəfdən postmodernist dekonstruktiv ənənələrin daşıyıcısı kimi çıxış edir;
8. Dil şəxsiyyətinin praqmatik səciyyəsinin xüsusiyyətləri verbal-semantik dəyərlərə epistemoloji inamsızlığı əyani surətdə nümayiş etdirir;
9. Bu ziddiyyət fundamental səciyyəyə daşır və təhlil edilən diskursda şəxsiyyətin təkcə dil deyil, həm də psixoloji statusunu təyin edir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada konkret vəzifələrdən asılı olaraq təsviri, sem təhlili, şərh, məzmun təhlili, hermenevtik təhlil kimi müxtəlif ümumi və dil metodlarından istifadə edilmişdir.

Araşdırmanın fəlsəfi-metodoloji əsasını dialektikanın ümumi prinsipləri təşkil edir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada üç növ mənbədən istifadə edilmişdir: nəzəri, leksikoqrafik və bədii mətnlər. Birincilər aparılan araşdırmanın nəzəri prinsiplərinin əsasına xidmət edir. İkincilər semantik təhlilin əsasını təşkil edir. Üçüncülər dil vahidlərinin işlədilməsinin təbii şəraitini təşkil edir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Aparılan araşdırmanın əsas nəticələri

barədə mütəmadi olaraq Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzəri seminarında, respublika, beynəlxalq konfranslarda məruzə edilmişdir. Bundan başqa, araşdırmanın nəticələri Azərbaycan Respublikası AAK-ın reyestrində qeyd olunmuş respublika məcmuələrində məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə araşdırma mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, onun obyektı və predmeti təyin olunur, əsas məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, metod və mənbələrindən, işçi fərziyyəsindən və müdafiəyə çıxarılan müddəalardan danışılır.

Birinci fəsil “*Dil şəxsiyyətinin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi planında bədii mətnin təhlilinin nəzəri əsasları*” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəslin birinci yarımfəslı “*Koqnitiv dilçilik. Təhlilin əsas prinsip və metodları*” adlanır. Bu yarımfəsildə dil nəzəriyyəsi innovasiyasının ən yeni koqnitiv paradıqm ilə bilavasitə əlaqəsi geniş şəkildə gözdən keçirilir. Burada qeyd edilir ki, dilin təfəkkürə münasibəti dilçiləri həmişə narahat etmişdir. Ona görə də problemin qoyuluşunda koqnitivizm mütləq yenilik hesab oluna bilməz. Belə ki, hələ ötən əsrin 70-ci illərinin sonunda V.V.Nalimov yazırdı: “Dilin problemlərinə böyük marağı izah etmək asandır: dilin araşdırılması təfəkkürün öyrənilməsinin vasitələrindən biridir”.¹ Biz bu fikirlərdə dil nümunələrini mental nümunələrin üzərinə qoymaq cəhdini görürük. Əlbəttə, dilçiliyin inkişafının belə pilləsi bilavasitə kibernetikanın vəzifələri ilə bağılı idi və inanılırdı ki, dilin sistem şəklində öyrənilməsi maşın intellektinin inkişafına kömək edəcəkdir. Belə araşdırmalar həm də böyük tətbiqi əhəmiyyətə malik idi, çünki bilavasitə maşın tərcüməsi sahəsinə çıxırdı. Burada qeyd etmək vacibdir ki, bir qayda olaraq, dilin əxlaq normaları, etnik təfəkkür və psixologiya ilə əlaqələndirilməsini ciddi strukturalizmə qarşı reaksiya ilə bağlayırlar ki, o da hesab edir ki, dil araşdırmalarına mental amili gətirmək artıq bir şeydir. Strukturalizm belə arzu və ümid edirdi ki, dilin universal bilik sxeminə söykənmək dəqiq dil təhlilinə aparacaq və elə dildaxili əlaqələrə gətirib çıxaracaq ki, humanitar təsirə uğramayan təsadüflərə rast gəlinməyəcək.

¹ Налимов В.В. Вероятностная модель языка. М.: Наука, 1979, с. 3.

Strukturalizmdən koqnitivizmə keçid təsadüfi deyildi, çünki artıq strukturalizm çərçivələrində işarəyə dəyişilmiş forma kimi bir münasibət vardı. Koqnitiv dilçiliyin ən mühüm anlayışı konsept anlayışıdır. Tədqiqat işində konsept anlayışına müxtəlif fikirlər təfəssilatla təhlil edilir. *Konsept* termininin müasir koqnitiv dilçilikdə çoxsaylı təriflərinin təhlili göstərir ki, müxtəlif alimlər bu termin altında müxtəlif şeylər başa düşürlər. Bununla əlaqədar V.A.Maslova öz “Koqnitiv dilçilik” kitabında konseptin müxtəlif alimlərə aid olan təriflərini göstərir¹ və Y.S.Stepanova aid olan təriflə bu məsələni yekunlaşdırır. Qeyd edək ki, bu tərifin qeyri-müəyyənliyi diqqəti özünə çəkir. Həm də o şərti vurğulayaq ki, V.A.Maslova Y.S.Stepanova ilə həmrəydir. O, aşağıdakıları yazır: “Konseptlər fikri fəaliyyətin nəticələri kimi verballaşdırılmalıdır. Lakin onlar bütünlüklə təsvir edilə bilərmi? Biz hesab edirik ki, yox, zira Y.S.Stepanovun mövqeyi ilə tam həmrəyik, o, təsdiq edir ki, “bütün mənəvi konseptlərdə biz öz təsvirimizi yalnız müəyyən nöqtəyə qədər çatdırıla bilərlik, ondan o yana isə mənəvi reallıq durur ki, o isə təsvir olunmur, yalnız duyulur”.² Birinci fəslin bu yarım-fəslində koqnitiv dilçiliyin elmi aparatı, onun məqsəd və metodları təhlil olunur. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, koqnitiv dilçilik təbii dilləri xalqın ətraf varlığı idrakı nəticəsi kimi öyrənir. Son nöqtədə bizim dünya, tarix, mədəniyyət haqqında biliklərimiz dildə toplanır. Təbii dil bizim biliklərimizi kodlaşdırır, onlar həmişə aydın deyil, həmişə üzdə deyil, ona görə də koqnitiv dilçilik kodlaşdırılmış dilin açılmasına meyillənir və bu gizli fikirləri üzə çıxarır. Bütün yerdə qalanlar koqnitiv dilçiliyin özəlliklərindən ibarətdir. O cümlədən koqnitiv metaforun səciyyəsi də buraya daxildir, onu alimlər həm dildə, həm də dünyanın dərk edilməsində həlledici hesab edirlər. Bununla belə nəticəyə gəlirlər ki, insan idrakı assosiativ səciyyəyə daşır.

Birinci fəslin ikinci yarım-fəslə “*Dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsi*” adlanır. Burada qeyd edilir ki, *dil şəxsiyyəti* termini tamamilə tautoloji hesab edilə bilər. İnsan şəxsiyyəti özünü dildə büruzə verir. Elə xalqlar da özləri haqqında xatirəni yazılarda saxlayırlar. Mədəniyyət tarixində yazı və yazıyaqədərki dövrləri fərqləndirmək qəbul olunmuşdur. Özlüyündə yazı nitqi, dili saxlamağa istiqamətlənmişdir. Bununla əlaqədar M.Haydeqqeri xatırlamaq yerinə düşərdi. Adətən dilçilər alman filosofunu xatırladaraq gündəlik ifadəyə çevrilən fikri təkrar edirlər ki, o, dili məhz *varlıq evi*

¹ Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2005, с. 30-37.

² Həmin mənbə, s. 37.

adlandırmışdır. M.Haydeqgerin fundamental əsəri olan “Varlıq və zaman”da bizcə, bizə dil barədə daha zəruri olan fikrə rast gəlirik. M.Haydeqger yazır: “İnsan özünü danışan varlıq hesab edir”.¹ İnsanın ağıllılığı onun danışığı ilə əlaqələndirilir. M.Haydeqger xüsusi şərtlər irəli sürmür, lakin aydın olur ki, danışan şəxsiyyət cəmiyyət içərisində danışır. Danışan şəxs bu funksiyasında cəmiyyət tərəfindən formalaşdırılır, ona görə də danışan adam sosial adamdır. V.V.Krasnıx yazır: “Sosiallaşma uşağın sivilizasiyaya qaynayıb-qarışmasıdır; uşağın qazandığı (əldə etdiyi) təcrübə ondan öncəki nəsillər tərəfindən əldə edilmişdir; sosiallaşma prosesində fərd şəxsiyyətə, danışan insana, müəyyən milli-linqvo-mədəni birliyin üzvünə çevrilir”.²

Dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin rusdilli dilçilik diskursunda banisini tam əsasla akademik V.V.Vinoqradovu hesab etmək olar. V.V.Vinoqradov faktiki olaraq öz fundamental əsərləri olan “XVII-XIX əsrlərdə rus ədəbi dilinin tarixi üzrə oçerklər” və “Rus ədəbi dilinin tarixi”ndə ədəbi dil nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Dil şəxsiyyətinin yaranmasının ayrı-ayrı problemlərinə onun “Rus ədəbi dilinin tarixi leksikologiyası sahəsinin materialları və tədqiqatları”, “Söz və məna tarixi-leksikoloji araşdırmaların predmeti kimi”, “Müqəddəs Savvanın həyatı”nın leksikası haqqında qeydlər” və s. əsərlərində toxunulmuşdur. V.V.Vinoqradov milli rus ədəbi dilinin yaranması tarixini bütövlükdə rus mədəniyyətinin formalaşması kontekstində araşdırır. Beləliklə, rus dil şəxsiyyətinin yaranması tarixi, milli rus ədəbi dilinin normalarının yaranması fonunda təhlil olunur. Belə olan halda, V.V.Vinoqradovun əsərlərində ədəbi dil nəzəriyyəsi rus mədəniyyətinin yaranması ilə əlaqələnir və görünür, daha önəmlisi budur ki, rus insanının formalaşması tarixi ilə birləşir.

Dil şəxsiyyəti fenomeninə xüsusi araşdırmanı Y.N.Karaulov həsr etmişdir. Önəmlidir ki, “Rus dili və dil şəxsiyyəti” kitabında o, dil şəxsiyyəti ideyasının əmələ gəlməsinin tarixi perspektivindən danışaraq, bunu dilçiliyin mərkəzi mövzusu adlandırır. Y.N.Karaulov dilçilik tarixində dörd paradıqm təyin edir: tarixi, sosial, psixoloji və sistem-struktur. *Paradıqm* termini, əlbəttə, burada o mənada işlənir ki, o, T.Kun tərəfindən “Elmi inqilabların strukturu” kitabında şərh olunmuşdur, lakin burada anlayışların yerdəyişməsi göz önündədir. Belə ki, dilçilik tarixində üç paradıqmın təyini qəbul edilmişdir; burada birinci müqayisəli-tarixi paradıqm-

¹ Хайдеггер М. Бытие и время. М.: АД MARGINEM, 1997, с. 165.

² Красных В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. М.: ИТДГК «Гнозис», 2001, с. 160.

dir. Bizim paradıqm haqqındakı təsəvvürümüz məqsədlərdən, metodlar və prinsiplərdən, metadil və obyektin (dilin), həmçinin subyektin (dilçinin) təbiətinin başa düşülməsindən ibarətdir. Belə qəbul olunur ki, “müqayisəli-tarixi” paradıqm öz yerini “sistem-struktur”un birinciliyinə güzəştə getmişdir. XX əsrin sonunda koqnitiv dilçilik daha geniş yayıldı.

Y.M.Karaulov dil şəxsiyyətinin təşəkkülü və inkişafını çox geniş çevrə problemləri fonunda təhlil edir; bu problemlərdən hər biri birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə, onlardan hər hansı birini dil şəxsiyyəti problematikasının periferiyasına aid etmək çox çətindir. Dil şəxsiyyətinin linqvodidaktik problemləri dəqiqliklə nəzərdən keçirilir; dil şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə bədii mətnə diqqət yetirilir, bir psixoloji fenomen kimi dil şəxsiyyətinin strukturu və bu strukturda leksika və qrammatikanın mövqeyi öyrənilir. Dil şəxsiyyətinin kommunikativ tələbatları problemi, eləcə də nümunə olmuş mətnlər problemi və hətta dəyişdirilmiş mətnlər problemi təhlil edilir. Hətta danışan adamın adətən müraciət etdiyi dəlillər, onların standartları tamamilə haqlı olaraq alim tərəfindən dil şəxsiyyətinin səciyyəsi kimi nəzərdən keçirilir. Beləliklə, ümumiyyətlə şəxsiyyətin çox hallarda dil şəxsiyyəti olduğu meydana çıxır. Lakin bunun da kifayət etmədiyi məlum olur. Y.N.Karaulov göstərir ki, o, dil şəxsiyyətinin heç də bütün problemlərini nəzərdən keçirə bilməyib və nəhayət, *amor lingual*, yəni dilə məhəbbət amili üzərində dayanır. Bu hissiyata müraciət etmək nə qədər bayağı görünsə də, o, hər halda, realdır. Doğrudan da, dil şəxsiyyətinə yuxarıda göstərilən bütün parametrləri daxil etdikdə, doğma sözə məhəbbətsiz keçinmək olmaz. Burada Y.N.Karaulov nitq mədəniyyətindən, sadə adamların onun qaydalarının pozulmasına göstərdiyi reaksiyadan danışır, lakin, eyni zamanda, yüksək pafos səviyyəsinə çıxır ki, ondan da o yana dil realıləri dayanmır. Y.N.Karaulovun “Rus dili və dil şəxsiyyəti” kitabının bu yekunlaşdırıcı fraqmenti dil şüuru üçün o qədər səciyyəvidir ki, ona bütünlükdə müraciət etməyə dəyər. Ona qərribə gəlir ki, dil semantikadan da, etimologiyadan da, xalqın tarixindən də dərinidir. Alim doğma dilin sözlərinin qavranılmasında nə isə mistik bir şey görür. Burada o, aşağıdakıları yazır: “D.S.Lixaçov N.K.Rerixdən gətirdiyi fikirlərdən birində yazırdı ki, o, məktublarından birində deyir ki, rus dilindən başqa dillərin aldığı sözlər siyahısına tərcüməsi mümkün olmayan, çoxmənalı rus sözü “подвиг”i əlavə etmək gərəkdir. Qərribə olsa da, heç bir Avropa dilində hətta buna yaxın mənalı bir söz belə yoxdur. Şeypur səsləri ilə xəbər verilən qəhrəmanlıq rus sözü “подвиг”ə yerləşdirilmiş ölməz, tamamlanmış fikri verə bilməz. Müxtəlif dillərdən ən yaxşı irəliləmə mənası verən bir sıra sözlər seçin, lakin onların heç biri müxtəsər, dəqiq rus termini olan

“подвиг” sözüne ekvivalent ola bilməyəcək. Və bu söz necə də gözəldir, bu “подвиг” sözü tərəqqiyə aparən hər sözdən önəmlidir və D.S.Lixaçovun fikrincə, bu söz rus insanının hansısa müqəddəs cizgilərini ifadə edir”.¹ Əlbəttə, hamıya başa düşmək asan deyil ki, *rus insanının müqəddəs cizgiləri* özündə nəyi birləşdirir. Və niyə belə olsun ki, heç bir Avropa dilində rus “подвиг” sözüne oxşar bir söz olmasın? Əlbəttə, əgər söhbət mənəvi rəşadətdən gedirsə, hər bir dildə nəsə oxşar bir söz olmalıdır. Məsələn, bizə belə gəlir ki, Azərbaycan dilindəki *hünər* sözü çox tutarlı sözdür və düşünürük ki, başqa heç bir dildə buna uyğun söz yoxdur.

Həm Humboldt, həm də Vaysgerber doğma dil və millətin ruhu haqqında danışarkən, görünür, instinktiv olaraq alman dilinin və alman ruhunun başqalarından üstün olduğunu nəzərdə tutmuşlar.

Q.İ.Boqin dil şəxsiyyəti probleminə pedaqoji aspektdən yanaşır və tam haqlı olaraq göstərir: “Dil şəxsiyyətini təşkil edən hazırlıqlar ümumilikdə şəxsiyyəti formalaşdırmaq üçün önəmlidir. Ona görə də (inkışaf etmiş ölkələrdə) məktəbdə ana dilinin bədii ədəbiyyat mətnləri ilə birlikdə öyrədilməsi sadəcə olaraq “fənlərdən biri” deyil, dil şəxsiyyətinin modelidir – bu sadəcə olaraq “daha bir professioqramma” deyil”.² Məktəblə əlaqə çox mühüm aspektdir. Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, sosiallaşma dil şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında daha qabarıq surətdə təqdim olunur. Məktəb təhsili faktiki şəkildə uğurlu sosiallaşmaya yönəldilməlidir. Hətta konkret elmlərin tədrisi dil şəxsiyyətinin bilavasitə formalaşdırılması səciyyəsi daşıyır. Dilə məhəbbətə gəldikdə isə, Y.N.Karaulova görə, bu amilə məhz orta məktəbdə həddindən artıq rol verilir. Bu mənada hətta məktəb dərslərinin adı belə səciyyəvidir: “Ana dili”.

Q.İ.Boqin dil şəxsiyyəti ilə ümumiyyətlə şəxsiyyətin uyğunluğunu vurğulayır. Bunu anlamaq dil şəxsiyyəti fenomeninin özünün ayrı tutulmasını nisbiləşdirir, o mənada ki, bu, ümumiyyətlə şəxsiyyət fenomeni deməkdir. Məhz buna görə də, Q.İ.Boqin qeyd edir ki, burada söhbət formalaşma modelindən gedir.

Q.İ.Boqinə görə, dilə yiyələnmə bütövlükdə psixikanın təşəkkülünün yeganə vasitəsidir. Bu fikirlə mübahisə etmək çətindir, lakin bunda heç bir yenilik də yoxdur. Artıq qədim yunan təsəvvürlərində insanın danışan varlıq olduğunu deyənlər birmənalı olaraq ağılı nitq ilə əlaqələndirirdilər. Bizcə, burada yenilik dil şəxsiyyətini təhliletmə (refleksiya) ilə

¹ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987, с. 261.

² Богин Г.И. Обретение способности понимать: работы разных лет. Тверь: Твер. гос.универ., 2009, Т.1, с.5.

bağlamaqdadır. Q.İ.Boqin dil şəxsiyyəti problemini sosio-mədəni və ya linqvodidaktik səviyyə ilə deyil (hər halda bu səviyyələr də nəzərdə tutulur), ontoloji səviyyə ilə əlaqələndirir, bu isə xeyli ciddi məsələdir. O, hesab edir ki, humanitar silsilənin geri qalması (bunun əsasında isə dil və bədii ədəbiyyat təlimi durur) bütövlükdə ümitsiz şəkildə ölkənin geridə qalmasına gətirib çıxarmışdır: “Hələ Hegel “Kiçik məntiq”də qeyd edirdi ki, forma məzmununda əks olunur, bu isə Marks üçün də aksioma idi. Lakin sovet məktəbinin Marksa daim istinad etməsi hegel-marks dialektikası müddəasından istifadədə bu məktəbə az kömək edirdi”.¹

Dil şəxsiyyəti, hər şeydən öncə, mədəniyyət adamıdır. O, milli-mədəni ənənə səylərinin daşıyıcısıdır. Əgər nəzərə alsaq ki, mədəniyyət seçicidir və tarixi milli mədəniyyət yaşama nəzər-nöqtəsindən optimal olanları saxlayıb ötürmüşdür, onda qəbul etməliyik ki, mədəni ənənənin daşıyıcısı o adamdır ki, daşıyıcısı olduğu dəyərləri əks etdirir.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə *“Bədii mətnin linqvokulturoloji problematikası”* adlanır. Burada qeyd edilir ki, linqvokulturologiyanın əsas işçi tezi aşağıdakı kimi təyin oluna bilər: “Mədəniyyət mətnlərdə verilmişdir. Mətn kodlaşdırılmış məzmunur.” Ona görə də xalqın mədəniyyətini yalnız mətn vasitəsilə öyrənmək olar. Digər tərəfdən, dili mədəni məzmunundan kənarında öyrənmək olmaz. Bu mənada mətn ən geniş mənada başa düşülür. Deməli, həm ayrıca söz, həm frazeologizm, həm zərbi-məsəl, həm atalar sözü mətnidir. Hər bir dil mətninin arxasında geniş məzmun durur. Həm də fon informasiyanı və konseptual məzmunu fərqləndirmək zəruridir. Fon informasiyası prinsipcə mədəni və kulturoloji cəhətdən məhdudlaşmır, xüsusən, əgər söhbət həyatın fundamental hadisələrindən gedirsə. Ona görə də dil daşıyıcıları eyni hadisələri müxtəlif cür, fikrin müxtəlif intensivlik dərəcəsi ilə qavrayırlar, belə ki, fon informasiyasının müxtəlif həcmi hərəkətə gəlir. Linqvokulturologiyanın məzmunu haqqında düşüncələr belə bir fikrə yönəldir ki, onda mütləq mənada təzə, mədəniyyət tarixində deyilməmiş fikirlər çox azdır. Görünür yenilik kulturoloji problematikadakı ciddilikdən ibarət olur. Doğrudan da, kimisə belə bir fikirlə təəccübləndirmək çətindir ki, dildə xalqın psixologiyası və təfəkkürü, onun mədəniyyəti, qədim inancları və dini, mifologiya və ətraf mühiti əks olunmuşdur. Bizim fikrimizcə, dünya dillərinin öyrənilməsi həmişə mədəniyyətin öyrənilməsi ilə müşayiət olunmuşdur, bu zaman mədəniyyət də sözün geniş mənasında başa düşülmüşdür. Görünür, bu

¹ Богин Г.И. Обретение способности понимать: работы разных лет. Тверь: Твер. гос.универ., 2009, Т.1, с. 9.

mənada yeganə istisna ciddi strukturalizmədir, o da öz vəzifəsini araşdırmaların ən yüksək formalizasiyasında tapmışdır. Linqvokulrologiya probleminin dilçilik üçün yenilik olduğunu söyləmək lazım gəlmir. Yenilik, bir tərəfdən, dilin bütövlükdə öyrənilməsində, diqqət mərkəzində, bəzi dil faktlarından təcrid olunmaqda, digərlərinə diqqət yetirməkdədir. Digər tərəfdən, dilçiliyin məqsədlərinin mətnin öyrənilməsinə yönəldilməsindədir. Nəhayət, linqvokulturologiyanın üçüncü mühüm aspekti onunla bağlıdır ki, mətn onda milli mədəniyyətin öyrənilməsi planında araşdırılır, hər şeydən öncə mənəvi mədəniyyətə fikir verilir.

VA.Maslova linqvokulturologiyanın inkişafında beş istiqaməti qeyd edir. Birinci istiqaməti o “ayrı bir sosial qrupun, etnosun hansısa mədəni cəhətdən parlaq bir dövrü kimi, yəni konkret linqvokultur situasiyanın tədqiqatı” kimi təyin edir.¹ Bu, birinci istiqamət V.A.Maslovanın təyinatında tam anlaşıqlı deyil. *Hansısa bir parlaq təyinatı* etiraz doğurur, çünki *parlaq* deyəndə nəyin nəzərdə tutulması tam aydın deyil. Anlaşılmır ki, hansısa bir etnosun linqvokulturologiyası niyə ümumiyyətlə öyrənilmir.

İkinci istiqamət aşağıdakı kimi təyin olunur: “Diaxronik kulturologiya, yəni etnosun müəyyən bir zaman dövründəki linqvokulturoloji vəziyyətinin dəyişikliyinə öyrənilməsi”.²

Bu tərif də etiraz doğurur, çünki ümumiyyətlə, bizim diaxroniya haqqındakı təsəvvürlərimizi yaygınlaşdırır. Əgər hər hansı bir dil linqvokulturologiyanın diaxronik aspektində öyrənilirsə, onda məntiqə görə dəyərlər sisteminin əmələ gəlməsinin elə bir zamanı öyrənilməlidir ki, linqvokulturoloji kimi təyin oluna bilsin.

Linqvokulturologiyanın üçüncü, dördüncü, beşinci istiqamətləri heç bir etiraz doğurmur. Belə ki, üçüncü istiqamət müqayisəli adlandırılır və burada müqayisəli və tutuşdurma təhlillərinin məqsədlərinin linqvonəzəri ayrılmasına uyğun olaraq, söhbət “etnosların müxtəlif, lakin qarşılıqlı əlaqəli linqvokultur təzahürlərindən”³ gedir. Dördüncü istiqamətin adı *tutuşdurmadır*. Qeyd olunur ki, bu istiqamət yalnız inkişaf vəziyyətindədir. Ümumiyyətlə, burada söhbət qohum olmayan dillərin tutuşdurulmasında mənəvi mədəniyyət təzahürlərinin öyrənilməsindən gedir.

Bizə görə, hər halda linqvokulturoloji təhlil mətnlərlə əlaqədardır və belə də olmalıdır. Əlbəttə, ayrıca söz də mətnidir. Lakin linqvokulturologiyada məqsədəuyğundur ki, təhlilə bütöv semantik-struktur düzəni olan

¹ Маслова В.А. Лингвокультураология. М.: Академия, 2001, с.28.

² Həmin mənbə, s.29.

³ Həmin mənbə.

mətn cəlb olunsun, çünki onun mənası perspektivdə açılır və o, koheziya kimi bir amilə uyğun olaraq qurulur. Məhz buna görə də dil şəxsiyyətinin təhlilinin aktuallığı bədii mətn, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyat üzərində aparılmasındadır. Leksik materialın elementar təhlili linqvokulturoloji təhlil üçün az əhəmiyyətli. Konkret leksik-semantik vasitələrə əsaslanaraq, biz semantik sahələrə çıxmış oluruq, onun da məzmununu linqvokulturoloji aspektdə açmağa bilirik, yəni materialın mənasını mədəniyyət fəzasında açmağa cəhd göstəririk. Məsələn, fransız leksikasını fransız, rus leksikasını rus mədəniyyəti nəzər-nöqtəsindən açmağa çalışmaq lazımdır. Lakin leksik materialın təhlili bizə az kömək edər. Leksik materialın tutuşdurma təhlili, əgər o səciyyəvi mətnlərə əsaslanmırsa, yalnız leksik mənaların siqnikatları ilə əlaqədar ola bilər. Təhlil olunan leksik-semantik vasitələrin konseptual məzmununu mətn materialında aşkara çıxarmaq lazımdır. Və məhz burada bədii ədəbiyyatın nadir rolu aşkara çıxır.

Həyat bədii ədəbiyyat məkanında özünün bütün müxtəlifliklərində əksini tapır. Deməli, dil şəxsiyyəti də elə bir fenomendir ki, bu fikri və obrazlı məkanda açıqlanır. Burada bədii ədəbiyyatın bütöv diskursundan danışmaq lazımdır, yalnız, onu müəyyən zaman çərçivələri ilə məhdudlaşdırmaq lazım olur. Məsələn, sovet partiya rəhbərinin dil şəxsiyyəti yalnız bədii ədəbiyyat materiallarından yığıla bilər. Həm də sovet dövrü tarixi sonluğuna yetişibə, onda sovet ədəbiyyatının xronoloji çərçivələri də müəyyənlik əldə etmişdir. Sovet dil şəxsiyyətinin səciyyəvi cəhətlərini ədəbiyyatda axtarmaq lazımdır, bu zaman yığma obraz ona görə yığılmadı ki, o, hissəciklərlə toplanılır. Həmin dövrün dil şəxsiyyətinin səciyyəvi barədə nəticələrə gəlmək üçün təhlilə həm ilkin sovet dövrünün, həm də 80-ci illərin ədəbiyyatını cəlb etmək lazımdır.

Bədii ədəbiyyatın materialları üzrə dil şəxsiyyətinin təhlili ilə bağlı daha bir məqamı qeyd etmək lazımdır. Belə təhlil sırf dilçilik səciyyəvi daşıyır və onu ədəbiyyatşünaslıq təhlili ilə qarışdırmaq olmaz. Məlumdur ki, qəhrəmanın nitq səciyyəvi obrazın şərh olunmasında ən mühüm cəhətlərdən biridir. Lakin dil şəxsiyyəti problemlərinə həsr olunmuş dil tədqiqatlarında ədəbi qəhrəmanın səciyyəvi cəhətləri deyil, müəyyən dövrə və müəyyən mədəniyyətə aid olan dil şəxsiyyətinin səciyyəvi cəhətləri açılır. Belə dil şəxsiyyəti artıq ədəbi qəhrəmanları deyil, linqvo-sosio-mədəni məkanı təyin edən tip kimi təqdim olunur.

Dil şəxsiyyətinin ədəbi-bədii materialda təhlili zamanı əsas tezis aşağıdakı kimi formalaşdırıla bilər: “Dil şəxsiyyəti zaman və məkanın bütün mənəvi və mədəni səciyyəvlərini özündə birləşdirir”. Bədii əsərdə təqdim olunmuş dil şəxsiyyətinin təhlili hermenevtik təhlili nəzərdə tutur,

çünkü bütün səciyyələr eksplisit xarakter daşımır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı *“Homo loquens. Dil şəxsiyyəti bədii əsər məkanında”* adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil *“Müəllifin dil şəxsiyyəti. Məkan-zaman səciyyəsi”* adlanır. Bu yarımfəsildə bədii mətnin müəllifinin dil şəxsiyyətinin təhlili Frensis Skott Fitsceraldın *“Rits oteli ölçüsündə almaz”* (*“The Diamond as Big as the Ritz”*) povestinin materialı üzrə aparılır. *Müəllif* termini şərti olaraq işlədilir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda *“müəllif”*, *“hekayəçi”*, *“yazıçı”*, *“narrator”* anlayışlarını fərqləndirmək qəbul olunmuşdur. Dissertasiyada bədii əsərin müəllifinin şəxsiyyətini informasiyanın hansısa adresantı, məlumatın müəllifi, öz linqvokulturoloji səciyyəsini gizlətmək iqtidarında olmayan adam kimi təsəvvür edirik. Hətta mətnin adresantının dili dil oyunu hesab edilirsə, hermenevtik təhlil gizli səciyyələrin səviyyəsini üzə çıxarır.

Təhlilə kulturoloji müqəddimə kimi qeyd edilir ki, F.S.Fitscerald təmin olunmuş amerikan ailəsindən çıxmışdır. Onun atasının ulu babası ABŞ himninin müəllifi olmuşdur. Beləliklə, yazıçı o adamlara aiddir ki, onlar ölkəni və onun əhalisinin mentalitetini yaratmışlar. O, seçmə təhsil müəssisələrində oxumuşdur ki, bu da onun xarakterinə öz möhürünü vurmuşdur. Bu qeyd edilənlər və bir çox digər şeylər narratorun obrazının xarakterinə öz təsirini göstərmişdir. *“Narrator”* anlayışı öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir ki, onları yada salmaq yerinə düşərdi. Məsələ burasındadır ki, narrator formal kateqoriyadır və dəqiq şəkildə yazıçının özünə əksdir. Tez-tez narrator və narrativ diskurs elmi diskursun ziddi kimi göstərilir, çünki narrator mədəni ənənəni translyasiya edir, lakin elmi diskurs yeni haqqında danışır və bu mənada mədəni standartlara ziddir. Beləliklə, narrator təbii şəkildə öz dilində mədəniyyəti təmsil edir. Bu mənada F.S. Fitsceraldın povestində narratorun rolu yüksək dərəcədə səciyyəvidir. Narratorun dil siması artıq povestin ilk sətirlərindən aşkar olur.

“John T.Unger came from a family that had been well known in Hades – a small town on the Mississippi River-for several generations. John’s father had held the amateur golf championship through many a heated contest; Mrs.Unger was known “from hot-box to hot-bed”, as the local phrase went, for her political addresses; and young John T.Unger, who ad just turned sixteen, had danced all the latest dances from New York before he put on long trousers. And now, for a certain time, he was to be away from home. That respect for a New England education which is the bane of all provincial places, which drains them yearly of their most promising young men, had seized upon his parents. Nothing would suit them but that he

should go to St.Midas's School near Boston-Hades was too small to hold their darling and gifted son".¹

Artıq povestə bu kiçik giriş amerikan tarixinin adresantı üçün son dərəcə səciyyəvidir. Diskursun açar işarələri belə sözlərdir: *Hades, several generations, golf championship, heated contest, from hot-box to hot-bed, political addresses, had danced all the latest, dances from New York, away from home, respect for a New England education, bane of all provincial places, drains, seized upon his parents, nothing would suit them, Hades was too small to hold their darling and gifted son.*

Gördüyümüz kimi, bu məndə açar rolunu oynayan kifayət qədər sözlər və ifadələr vardır. Onlardan bəziləri dərin konseptual səciyyəyə daşıyır. Məndə hətta hipersitatlara rast gəlinir ki, bunlar yaxşı təhsil görmüş oxucuya hesablanır. Məsələn, məhz belə hipersitatla da bu kiçik giriş fraqmenti bitir. *Hades was too small to hold their darling and gifted son* ifadəsi birmənalı şəkildə Filip Makedonlunun öz oğlu Aleksandra quduz Butsefali yenicə əhliləşdirdikdən sonra dediyi həyəcanlı sözlərlə əlaqəlidir: "Özünə layiq olan bir hökmranlıq tap, mənim oğlum. Makedoniya sənin üçün çox kiçikdir!"

Fraqment implisit şəkildə seçmə amerikan cəmiyyətinin səciyyəsini özündə daşıyır. Bu bir dil şəxsiyyəti kimi narratorun mövqeyidir, o bunu yüngül və sadə bir şəkildə ifadə edir. Lakin burada həm də bu seçmə mövqeyə kinayəli eksplisit münasibət vardır. Bu artıq müəllifin dil şəxsiyyəti kimi şüurlu münasibətidir. Sonuncu cümlə birmənalı olaraq bu anı səciyyələndirir. Replika örtülü səciyyə daşıyır, lakin o tamamilə aydındır. O, eyni zamanda, yaxşı təhsil almış və qədim Yunanıstanın tarixini öyrənmiş bir insanı səciyyələndirir.

Cümlədə, qədim Makedoniyadakı situasiya ilə dolayı əlaqələnsə də, intertekst mövcuddur. Cümlədə açar sözlər və konseptlər ayrılır. Bu sözlər *too* (həddən artıq), *small* (kiçik), *to hold* (tutmaq, burada: yerləşdirmək), *gifted* (istedadlı) və *son* (oğul) sözləridir.

Hipersitat üçün mühüm olan odur ki, şəhər sadəcə olaraq kiçik deyil, çox kiçikdir, ona görə ki, *həddən artıq* sözü *oğul* sözü ilə bilavasitə əlaqələnilir. Məhz onun üçün sadəcə kiçik deyil, həddən artıq kiçikdir: "Makedoniya sənin üçün çox kiçikdir!" Bu kontekstdə *too* açıq şəkildə ekspressiv yükə malikdir, belə ki, informasiya münasibətdə *small* kifayət edərdi.

Əgər Aleksandr Butsefali məğlub edirsə, burada assosiativ işarə kimi

¹ The Stories of F.Scott Fitzgerald. NY: Charles Scribner's sons, 1954, p.5.

gifted çıxış edir.

Artıq şəhərin adının *Hades* olması dil şəxsiyyətinin nəzər-nöqtəsindən onun müəyyən mədəniyyət daşıyıcısı olmasını simvollaşdırır. Təsadüfi demirlər ki, Qərb mədəniyyətinin əsasını iki nəhəng təşkil edir: antik mədəniyyət və xristianlıq. *Hades* Aid deməkdir, bu da yeraltı hökmranlıq və ya ölümlər hökmranlığı mənasını verir. Burada qədim yunan Aid sözü ilə əlaqə açıq-aydındır. Eksplisit səviyyədə yalnız ad təqdim olunur, lakin kulturoloji cəhətdən dərk olunmuş olduğu üçün *Hades* fon informasiyasının çox böyük həcmi tələb edir. Aydındır ki, adresatın məlumatlı olmasından çox şey asılıdır, lakin adresatdan və onun məlumatlılıq dərəcəsindən asılı olmayaraq *Hades* işarəsi mədəni və kulturoloji informasiyanın bütün həcmi təqdim edir.

Baxmayaraq ki, *Hades* eyni bir denotata malikdir, siqnifikativ səviyyədə hər biri öz assosiativ məkanı olan iki istiqamətə ayrılı bilər. Belə ki, birinci assosiativ istiqamət “ölülərin hökmranlığı” siqnifikatını, ikinci “yeraltı hökmranlığı” yaradır. Hər iki halda qədim yunanlar üçün eyni assosiativ mexanizm işləyirdi. Bədii mətn məkanında isə hər iki istiqamət aktualdır, çünki onlar müxtəlif fikir sahələri yaradır.

Hades ölümlər hökmranlığı ilə assosiasiya olunur, çünki müəllif sadəcə olaraq insanları deyil, bu şəhərin ali cəmiyyətinin ölümlərdən ibarət olduğunu hesab edir. Yeri gəlmişkən, burada Bibliya assosiasiyaları da aktuallaşır. Məsələn, Xristos şeyirdini çağıranda, o deyir ki, atasını dəfn edəndən sonra onun ardınca gələcək, Xristos ona deyir: “... gəl Mənim ardınca və ölümlərə imkan ver öz önlərini dəfn etsinlər.”¹

İncilin bu yeri heç vaxt birmənalı anlaşılmır. O kəslər ki, həqiqət axtarışlarından uzaqdır, Xristos onları *ölü* adlandırır. Həmçinin Marsel Prustun geniş yayılmış ifadəsini də yada salaq: “Həyat zaman ərzindəki cəhddir”. Başqa sözlə, əgər insan həyatdan sadəcə həzz alırsa, o yaşamır. Beləliklə, Qərbi Avropa mədəniyyəti və mentallığında həyat haqqında belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, həyat önəmli nəticələrə malik olmaq üçün istiqamətlənmiş bir cəhddir. Sadəcə olaraq həyat gərgin fiziki və mənəvi əməksiz mövcudluqdur, var olmaqdır. Bu halda müəllif tərəfindən “ölülərin hökmranlığı” konsepti vasitəsilə yaradılmış semantik sahə xüsusi olaraq aktuallaşdırılıb.

Həm də önəmli olan budur ki, söhbət ölümlərdən yox, onların hökmranlığından gedir. Hökmranlıq dövlətlə assosiasiyalanır, yəni bura sadəcə ölümlərin yatdığı qəbriستانlıq deyil, dövlətdir, burada hansısa işlər aparılır,

¹ Matveydən İncil, 8:22.

hökmlər verilir, dava-dalaşlar olur, adamlar özlərini kimdənsə üstün və ya aşağı tutur və hətta nəyisə arzulayırlar. Zaman daxilində cəhdlər yoxdur. Deməli, həyat da yoxdur. Ola bilsin ki, məhz həyatın olmaması hissiyyatı valideynləri məcbur edir düşünsünlər ki, bu şəhər onların oğlu üçün çox kiçikdir və o, bütün istedadları ilə birlikdə buraya sığmaz.

Qeyd olunduğu kimi, “yeraltı hökmranlıq” konsepti aktual kontekstdə “ölülərin hökmranlığına” oxşar deyildir. Bu konsept, hər şeydən öncə, qalmaq üçün dözülməz olan ərazini səciyyələndirməyə xidmət edir. Təsadüfi deyildir ki, bundan sonra mətdə deyilir ki, məktəbdə Conu lağa qoyurdular və hər dəfə soruşurdular ki, onlar orada aşağıda necə yaşayırlar, çox isti deyil.

Hər iki konsept və onların kontekstdə aktuallaşması birmənalı şəkildə müəllif mentallığını səciyyələndirir, daha dəqiq desək, onun bilavasitə Avropa mənəviyyatının təsiri ilə formalaşmış şəxsiyyətini təqdim edir. Mifoloji, tarixi-mədəni və xristianlıq motivlərinin çarpazlaşmasını da qeyd etmək vacibdir. Başqa səciyyəvi detal ondan ibarətdir ki, bu informasiya gizli xarakter daşıyır və yalnız hermenevtik təhlil nəticəsində aşkar olunur.

Sanki tamamilə neytral ifadə olan *several generations* da tamamilə birmənalı şəkildə müəllifi səciyyələndirir, lakin artıq tipik amerikalı kimi, həm də seçmə amerikan ailəsinin nümayəndəsi və övladı kimi.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə “*Qəhrəmanların dil şəxsiyyəti. Sosial-tarixi və sosial-mədəni nişanlanmışlıq*” adlanır. Bu yarım fəsilə təhlil Conun dostu Persinin surəti üzrə aparılır. Persinin nitqi onun xarici və daxili səciyyəsini tamamlayır. Onun povestdə tələffüz etdiyi ilk fraza atasının dövlətlilik dərəcəsini göstərir. Həm də səciyyəvidir ki, o, məktəb dostları haqqındakı neytral danışmaları kəskin surətdə kəsir. Qatarda Persi və Con əvvəlcə məktəb və məktəb dostları haqqında danışır. Qeyd olunur ki, qatarda onun başı söhbətə qızıxmış və Conun bu vaxta qədər tanıdığı adı Persidən fərqli olmuşdur. Persi qəfildən, gözlənilmədən özünəməxsus, açar ifadəni işlədir: “Mənim atam”, o dedi “dünyada ən varlı adamdır”.¹ Təkcə söhbətin dəyişilməsindəki əzm deyil, həm də qətilik tərzini diqqəti özünə cəlb edir.

Bu ifadədə eyni zamanda önəmli fon informasiyası aktuallaşdırılır. Məhz məkan-zaman, mədəni və kulturoloji informasiya söhbətin mövzusunun qəfil dəyişdirilməsini, onun tərzini, Persinin bəyanatının üslubunu anlamağa və layiqincə qiymətləndirməyə imkan verir.

Şübhəsiz ki, Persinin nitqi öz adresatı tərəfindən qiymətləndirilməyə

¹ The Stories of F.Scott Fitzgerald. NY: Charles Scribner's sons. 1954, p. 7.

şüurlu şəkildə istiqamətləndirilmişdir. Amerikalıların nəzərində zənginlik cazibədar bir gücə malikdir. Əlbəttə, belə də demək mümkündür ki, bütün insanların var-dövlətə şüursuz olaraq münasibəti belədir. Bu, doğrudan da, belədir, lakin amerikan standartlarını da nəzərə almaq lazımdır. Bəlkə də bu dünyada yeganə xalqdır ki, onun üçün xarici uğur belə füsunkar qüvvəyə malikdir. Uğurun simvoluna gəldikdə isə, şübhəsiz ki, bu, var-dövlətdir. Böyük və sabit zənginlik elementar şəkildə çoxlu pul kimi təsəvvür edilmir, həyatda hər şeyə nail olmuş bir insanın gücü və önəmliliyi kimi qəbul edilir. Ona görə də, Persi deyəndə ki, dünyada onun atasından varlı bir kimsə yoxdur, o demək istəyir ki, onun atasından yaxşı, güclü, ağıllı kimsə yoxdur və ola da bilməz.

By far ifadəsi burada ciddi ekspressiv vəzifə daşıyır. Belə bir təsəvvür yaranır ki, bütün bu vaxt ərzində Persi özünü məktəbdə güclə saxlamışdır. O həmişə düşünmüşdür ki, Cona necə deyəcək ki, onun atası dünyada ən varlı adamdır. Kontekst danışan adamın şəxsiyyətinin psixoloji şərhini də nəzərdə tutur. Belə bir amili nəzərə almaq gərəkdir ki, burada məhrəmlik də vardır. Persi deyir ki, onun atası sözsüz ki, dünyada ən varlı adamdır, əslində o demək istəyir ki, o, dünyada ən yaxşı adamdır və bu üstünlüyü özünə də, əcdadlarına da, ev adamlarına və başqalarına, onunla əlaqədar olan bütün adamlara da aid edir.

“Üstünlük” konsepti hermenevtik təhlil nəticəsində aşkar olunmur, diskursiv şəkildə povestin mətnində ifadə olunur. Conun reaksiyası da, özü də belə qəti bəyanata nəzakətlidir. Con yalnız “o” deyir. Lakin leksik-semantik səviyyədə bu “o” heç bir şey ifadə etməsə də, konsituasiyada o kifayət qədər çoxmənalıdır. Bu, təəccüblə bağlıdır, həm bəyanatın özüylə və həm də bəyanatın açıqlığı ilə. Bu, heyranlıq da bildirir, bunu həm də rəğbət kimi qiymətləndirmək olar. Digər tərəfdən, “o” Persinin bəyanatının qətiliyinə də olan reaksiyadır, bu mənada onu şübhə kimi də şərh etmək olar.

Persinin dil idrakını səciyyələndirən bu ifadə ilə əlaqədar daha bir fikir demək olar. Bizim fikrimizcə, povestin kulminasiya anını təşkil edən ifadə budur ki, ata dünyanın ən varlı adamıdır və buna heç bir şübhə yoxdur. Bu ifadə aktual informasiyanın bütün linqvistik və ekstralingvistik nüanslarını özünə yığmışdır. Mətn ifadəliliyi nəzər-nöqtəsindən bu fikrə qədər olan hər şey çox cüzdür. Bu ifadədən sonra olanların hamısı fabulanın elementar açılışı üçündür. Biz ifadənin kulminasiya məzmunu dedikdə, ədəbi-bədii ən nəzərdə tutulmur, linqvistik və ya linqvokulturoloji olan nəzərdə tutulur. Bu ifadənin önəmliliyi və qətiliyinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Persi onunla kifayətlənmir. O, bunu təkrar edir: “*By far the richest*”,

repeated Percy” (“Çox-çox varlı”, təkrar etdi Persi”).

Əlbəttə, psixoloq-psixanalitik deyəcək ki, o, heç də Conu yox, özünü inandırmağa çalışır. Buna baxmayaraq, ifadənin təkrarı özü kimi önəmlidir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü yarımfəslə “*E.Heminqueyin mətnlərində dil şəxsiyyəti*” adlanır. Burada göstərilir ki, E.Heminqueyin, amerikalı ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsinin yaradıcılığında insan xarakterləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun qəhrəmanlarından hər biri bütöv bir dövrü təmsil edir. Bu mənada onun əsərlərinin dəyəri zaman keçdikcə artacaqdır. Onun yaratdığı mətnlər öz dövrünün faktiki və faktoloji sənədləridir. Təhlil üçün “Frensis Makomberin uzun sürməyən səadəti” hekayəsi seçilmişdir. Hekayənin quruluşunun mərkəzində ağdərili ovçu Uilsonun obrazı durur. Onun dil şəxsiyyəti xüsusilə səciyyəvidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ovçunun dil şəxsiyyəti onun psixoloji, həm də sosio-mədəni cizgilərini özünə çəkir və toplayır. Hekayədə təsadüfən qeyd olunmur ki, bu *ağ ovçudur*. *Ağ* təyini simvolik şəkildə önəmlidir.

Bu təyinin arxasında dayanan fon informasiyası, hər şeydən öncə, ağ adam haqqında bizim təsəvvürlərimizi aktuallaşdırır. Hadisələr Afrikada cərəyan edir, lakin tamamilə aydındır ki, *white hunter* (ağ ovçu) ona görə belə verilmir ki, onu qara ovçulara qarşı qoymaq zərurəti vardır. Bundan başqa, tarixi-mədəni situasiya belədir ki, ovçuluqla ağ adamlar məşğul olurdu. Qara ovçular, ustalıqlarından asılı olmayaraq, ağ ovçulara köməkçi olurdular.

“Ağ ovçu” anlayışının altında önəmli həcmdə fon informasiyası durur. Bundan başqa, E.Heminqueyin əsərlərində belə insan tipi yaradılmışdır. Bu mənada yazıçının ən parlaq mətnləri “Kilimancaro qarları” və “Frensis Makomberin uzun sürməyən səadəti”dir. Yazıçı tərəfindən yaradılmış ağ ovçu tipi yüksək səviyyədə həqiqidir; bu iki hekayə isə təəccüblü şəkildə bir-birini tamamlayır. “Kilimancaro qarları” hekayəsinə epiqraf önəmlidir. Bu epiqrafdakı bəbir obrazı simvolikdir, diskursiv şəkildə *ağ ovçu* kimi verilən insanların davranışlarını təyin edir və hansısa bir stereotip kimi anlaşılmalıdır. “Ovçu” diskursunun əsasında cəsur və tədbirli, ağıllı və bacarıqlı ağ insanın obrazı durur. Görünür, obrazın əsasında şimal, nord insanının təsəvvürləri dayanır. Bu obrazın tarixi versiyası normand əfsanəsinə uyğundur. Bu tarix və ya tarixi versiya qərb insanına rəğbət oyatmalıdır. Doğrudan da, təsadüfi deyildir ki, normanlar bütün Avropanı tutmuş, Rusiyaya çatmış və hər yerdə öz kral xanədanlarını qurmuşdular. Tanış olmayan geniş sahələrin tutulması avara normanların əsas stimulu olmuşdu, lakin işğalçıların məhz bu instinkti böyük ərazidə onların hökmranlığına gətirib çıxarmışdı. Məhz həmin instinkt makedoniyalı

İskəndəri və yunanları Şərqdə ellinist mədəniyyətini qurmağa vadar etmişdi.

“*Nəticə*”də qeyd edilir ki, aparılan araşdırma göstərmişdir ki, müasir dilçilik diskursunun mərkəzi anlayışı “dil şəxsiyyətidir”. Bu anlayış kifayət qədər mürəkkəbdir və eynimənalı deyil, çünki dilçilik və bir sıra qonşu elmlərin qovuşuğunda həyata keçirilir. Dil ilə vahid epistemoloji model yaradan fundamental anlayışlardan cəmiyyət və mədəniyyət anlayışlarını ayırmaq lazımdır. Məlum olur ki, bu anlayışlar sadəcə vahid epistemoloji model yaratmır, lakin məhz onlar dil şəxsiyyəti amilini də reallaşdırırlar. Dil şəxsiyyəti sosial şəxsiyyətin eyniliyi kimi çıxış edir. Bu iki anlayış önəmli şəkildə əlaqəlidir, onların birini o birisiz təsəvvür etmək olmaz. Bundan başqa, təhlil göstərmişdir ki, dil şəxsiyyəti özünü cəmiyyətlə eyniləşdirir, beləliklə, dil şəxsiyyəti anlamı özünü sosial fərd, sosial vahid ilə eyniləşdirir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı çap olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Языковая личность как манифестация культурных стереотипов / Мədəniyyətlərəarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 139-141

2. Языковая личность в социальном и нравственном аспектах // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2011, № 2, s. 159-164

3. Социализация как аспект языковой личности / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2011, s. 44-45

4. Языковая личность в аспекте дискурс-анализа // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 150-154

5. Языковая личность автора художественного текста // Гиля: научный вестник, Киев: Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, 2014, вып. 86 (№ 7), s. 260-263

6. Языковая личность персонажей художественного произведения как документ эпохи и языка // Тағыуев охулары. Bakı: BSU, 2014, № 1, s. 8-12

7. Речевая характеристика и языковая личность // Тədqiqlər. Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2014, № 1, s. 56-63

8. Лингвокультурологическая проблематика художественного текста // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2015, № 1, s. 448-450

9. Американское счастье, американский образ жизни и языковая личность в художественной литературе США // Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. Bakı: OYU, 2015, № 42, s. 290-294

10. Знак в пространстве культуры. Лингвокультурологический анализ текста // Тədqiqlər. Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2015, № 2, s. 87-92

11. Когнитивизм в языкознании и языковая личность // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2015, № 2, s. 227-229

12. Проблема языковой личности в современной лингвистике // Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. Bakı: OYU, 2016, № 44, s. 196-202

LINGUISTIC-CULTURAL ASPECT OF LANGUAGE PERSONALITY
IN ENGLISH LITERARY DISCOURSE

Summary

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the relevance of the research topic is grounded, the object and the subject are determined, scientific novelty, the theoretical and practical value of work, provisions for the defense, methods and sources, as well as the structure of the thesis are presented.

The first chapter of the thesis is called "Theoretical background of a literary text analysis in terms of identifying linguistic-cultural features of language personality" and consists of three subchapters. The first subchapter - "Cognitive Linguistics. The basic principles and methods of analysis"- deals with cognitivism in linguistics. The second subchapter - "Theory of language personality" - considers the basic stages of formation of the theory of language personality. The third subchapter - "Linguistic-cultural issues of a literary text" - deals with the principles of cultural linguistics and the analysis of a literary text.

The second chapter is called «Homo loquens. Language personality in the space of art" and consists of three subchapters. The first subchapter "The language personality of the author. Spatial and temporal characteristics" is based on analysis of the language personality of the author, presented in the novel by F.S. Fitzgerald "The Diamond as Big as the Ritz". The second subchapter "Language personality of characters. The socio-historical and socio-cultural markedness" deals with identifying language characteristics of the different characters of the mentioned story. The third chapter, "Language personality in the works by E. Hemingway" deals with the identification of language personality traits of the American in the story "The Short Happy Life of Francis Macomber".

Conclusion summarizes the study and provides brief results.

Çapa imzalanıb: 15.10.2016
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

